

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
УКРАЇНИ

ДЗ "ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА"

А.В. Ковалева

Юридична психологія

Методические рекомендации

Луганск 2013

ЗМІСТ

Передмова	3
Розподіл курсу за темами та видами робіт	7
Розділ 1. Теоретичний курс з дисципліни "Юридична психологія"	8
Тема № 1. Юридична психологія - як галузь психологічної науки	8
1.1. Предмет, завдання, методи юридичної психології	8
1.2. Короткий історичний нарис розвитку юридичної психології	
Тема № 2. Правова психологія	25
2.1. Предмет і завдання правової психології	25
2.2. Правосвідомість	26
2.3. Правова соціалізація	29
Тема № 3. Кримінальна психологія	33
3.1. Предмет і завдання кримінальної психології	34
3.2. Психологія злочинної поведінки	34
3.3. Мотивація злочинної поведінки	36
3.4. Психологічні особливості особистості злочинця	38
3.5. Психологічні типи злочинців	42
3.6. Психологія злочинних груп	44
Тема № 4. Психологія окремих слідчих дій	52
4.1. Психологічна характеристика слідчої діяльності	53
4.2. Психологія допиту	54
4.3. Психологія очної ставки	65
4.4. Психологія обшуку	67
Тема № 5. Психологія судового процесу при розгляді кримінальних справ	70

5.1. Загальна психологічна характеристика судового процесу	71
5.2. Психологічна структура діяльності судді	72
5.3. Психологічна структура діяльності прокурора	75
5.4. Психологічна структура діяльності адвоката	77
Тема № 6. Виправна психологія	82
6.1. Предмет та завдання виправної психології	82
6.2. Психологія засудженого, завдання і фактори ресоціалізації	82
6.3. Соціально-психологічна характеристика спільності засуджених	88
Розділ 2. Методичні рекомендації до семінарських, практичних занять та самостійної роботи студентів.	93
Семінар 1. «Особистість злочинця. Психологічна класифікація особистості злочинця »	93
Семінар 2. «Психологія кримінального середовища і злочинних співтовариств»	94
Семінар 3. «Психологія допиту і очної ставки»	96
Семінар 4. «Психологічні аспекти покарання і виправлення засуджених»	97
Семінар 5. «Соціальна реадaptaція осіб, які відбули покарання»	98
Практичне заняття 1. «Психологія цивільного судочинства»	99
Практичне заняття 2. «Психологічні механізми, причини і умови злочинної поведінки. Кримінальна мотивація »	99
Практичне заняття 3. «Психологія слідчого та розслідування злочину»	101
Практичне заняття 4. «Судово-психологічна експертиза в кримінальному процесі»	103
Глосарій	106
Література	143

ПЕРЕДМОВА

Потреба використання психологічних знань у різноманітних сферах юридичної практики динамізувала розвиток прикладних галузей психологічної науки, пов'язаних з освітою, медициною, управлінням, спортом. Не обминула ця проблема і правової галузі. На стику психології і юриспруденції виникла юридична психологія, головне завдання якої — сприяти вирішенню складних правових проблем, посиленню боротьби з правопорушеннями і злочинами.

Психологічні знання потрібні кожному. Вони дозволяють глибше пізнати психічні особливості особистості, властивості її специфіку її поведінки, діяльності, спілкування тощо. Знання психологічних закономірностей, застосування в юридичній діяльності психологічних методів і прийомів підвищує ефективність праці юриста, допомагає глибше зрозуміти мотиви вчинків людей, регулювати відносини з ними, виявити неординарні риси індивідуальності особистості. Відомий психолог О. Лазурський писав, що "індивідуальність людини визначається не тільки своєрідністю її внутрішніх психічних функцій, наприклад особливостей її пам'яті, уяви і т. п., але не меншою мірою і ставленням до явищ, що її оточують, — тим, як кожна людина реагує на ті чи інші об'єкти, що вона любить і ненавидить, чим цікавиться і до чого байдужа...".

За специфікою досліджуваних проблем і практичної спрямованості юридична психологія невіддільна від юридичної науки і практики. Водночас юридична психологія є прикладною галуззю психології і базується на загальній та соціальній психології. У зв'язку з цим вивчення юридичної психології студентами юридичного факультету передбачає знання основних положень загальної і соціальної психології.

При підготовці курсу автор передбачав:

1) розкрити основні поняття, категорії і систему юридичної психології, її методологічні основи і методи, які використовуються на практиці;

- 2) викласти необхідні загальнопсихологічні і соціально-психологічні основи відповідно до курсу юридичної психології;
- 3) розглянути проблеми правової соціалізації особистості, фактори і умови формування правосвідомості і причини її деформації;
- 4) розкрити психологічні аспекти криміналізації особистості, механізми злочинної поведінки і особистості злочинця, а також психологічних слідчих дій;
- 5) викласти психологічні питання перевиховання правопорушників;
- 6) надати допомогу студентам у вивченні психологічних проблем у діяльності юриста.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Основними цілями вивчення дисципліни «Юридична психологія» є: оволодіння студентами знаннями даної галузі науки, а також знаннями про специфіку психічних закономірностей у правовому регулюванні.

Досягнення названих цілей при вивченні курсу передбачає вирішення таких основних завдань:

- Дати слухачам знання про основні проблеми юридичної психології як прикладної юридичної науки, її предмет, об'єкт, систему, завдання, методології, місце в системі наукового знання;
- Виробити у студентів уміння та навички практичного використання основних положень та рекомендацій юридичної психології для вирішення професійних завдань;
- Виховати в студентах почуття непримиренності до проявів такого соціального зла, як злочинність, рішучість активно протистояти йому, відстоювати принципи соціальної справедливості, захищати людину і суспільство від злочинців.

В результаті вивчення курсу студенти повинні:

- 1) знати історію розвитку юридичної психології як прикладної юридичної науки;

- 2) мати уявлення про предмет, системі, завдання, місце юридичної психології в системі наукового знання, її основні напрями;
- 3) орієнтуватися в методологічних принципах і психотехнічних інструментарії;
- 4) вміти підібрати або порекомендувати для посадових осіб адекватний метод психологічного впливу;
- 5) оволодіти навичками практичного використання основних положень та рекомендацій юридичної психології для вирішення професійних або ситуаційних завдань.

Вивчивши курс «Юридична психологія», Ви будете знати:

- історичний процес розвитку науки «Юридична психологія»;
- місце науки «Юридична психологія» в системі юридичних, психологічних наук та інших галузей знань;
- психологічну характеристику конкретних видів злочинів;
- психологію осіб, які здійснюють правосуддя і які ведуть боротьбу зі злочинністю, і їх діяльність;
- основні психологічні закономірності перевиховання і ресоціалізації злочинця.

Після вивчення курсу Ви будете вміти:

- звертатися з психологічної інформацією в процесі вирішення правових завдань;
- психологічно грамотно визначати особливості особистості злочинця, потерпілого, свідка;
- систематично підвищувати свою професійну кваліфікацію;
- застосовувати на практиці психологічні методи вивчення особливостей особистості і поведінки суб'єктів правовідносин.

Місце курсу в системі соціогуманітарної освіти

«Юридична психологія» є галуззю психологічної науки і тісно пов'язана з іншими її галузями - вікової психологією, соціальною психологією та клінічної психологією, психологією професійної діяльності. Предмет «Юридичної психології» обмежує вивчення психологічних закономірностей сферою правових відносин. Отже, даний курс буде тісно пов'язаний з

такими дисциплінами як «Кримінологія», «Кримінально-процесуальне право» «Соціальна психологія», «Психологія сім'ї», «Конфліктологія», «Криміналістика», «Судова медицина» та інші.

Вимоги до рівня засвоєння змісту курсу

По завершенню проходження курсу студенти мусять опанувати категоріальний апарат дисципліни, мати уявлення про сутність юридичної психології, її місце в системі наук, значущості для сучасного науково-психологічного пошуку; знати термінологічний мінімум та орієнтуватися в сучасних напрямках, концепціях та теоріях юридичної психології. Дисципліна вивчається на протязі одного семестру. Вид контролю-залік; загальна кількість балів, яку може набрати студент-100; з них: 30 балів - модульна робота; 30 - робота на семінарських та практичних заняттях; 10 балів - складання словника термінів; 30 балів - виконання творчих завдань та написання реферативних повідомлень.

№	Модулі 1,2 Найменування тем та розділів	загальна	лекції		самост.
	Перший модуль				
1.1.	Предмет юридичної психології юридической психологии		2		2
1.2.	Психологія особистості в правоохоронній діяльності		2		4
1.3.	Емоції, відчуття, психічні стани їх психолого-правова оцінка.		4		4
1.4.	Психологія злочинної поведінки (психологія злочину).		4		4
	ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ				
1.5.	Психологія особистості в правоохоронній діяльності .				4
1.6.	Судово-психологічна експертиза .				6
	Другий модуль				
2.1.	Психологія групової злочинної поведінки.		4		4
2.2.	Загальна соціально-психологічна характеристика професійної діяльності		4		2
	Психологічні особливості юридичної діяльності.		4		4
	ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ				
2.3.	Психологія преступної поведінки (психологія злочину).			2	2
2.4.	Психологія групової злочинної поведінки.			2	3
2.5.	Організаційно - управлінська підструктура професійної діяльності юриста.			2	4
	Загальна кількість годин	108	24	14	70

Розділ 1. Теоретичний курс з дисципліни "Юридична психологія"

Тема № 1. Юридична психологія - як галузь психологічної науки

Мета: Дати студентам основні уявлення про історію розвитку юридичної психології, мати уявлення про предмет, системі, завдання, місце юридичної психології в системі наукового знання, її основні напрями.

Основні поняття: юридична психологія, мораль, право, об'єкт юридичної психології, злочинець, злочинне поведіння, принцип, професіограма, метод, кримінальна психологія, психологія показань свідків, психологія методів діагностики («причетності»), психологічна експертиза, психологія слідчо-судової діяльності як професії («психотехніка»).

План

- 1.1. Предмет, завдання, методи юридичної психології
- 1.2. Короткий історичний нарис розвитку юридичної психології

Методичні рекомендації до вивчення Темі 1

При вивченні пункту 1.1. важливо узагальнити три загальних напрями досліджень в юридичній психології, проаналізувати завдання юридичної психології, сформулювати цілі та методи дослідження юридичної психології.

Вивчаючи пункт 1.2. зверніть увагу на п'ять основних напрямів наукового дослідження в юридичній психології.

1.1. Предмет, завдання, методи юридичної психології

Юридична психологія - наука, в якій синтезовано різні галузі психології та юриспруденції. Будь-яка область прикладної психології реалізує систему і положення загальної психології в додатку їх до різних видів людської діяльності. Але будь-яка діяльність людини у сфері суспільних відносин регулюється правилами. Правила, обов'язкові для певної групи людей, називаються нормами поведінки. Норми поведінки встановлюються членами груп і служать, перш за все, інтересам

цих груп, які можуть збігатися, а можуть і не збігатися з інтересами суспільства в цілому. Всі норми прийнято поділяти на технічні та соціальні. Технічні норми регулюють відносини людей у використанні природних ресурсів (норми витрати електроенергії, палива, води і т.д.). Соціальні норми відносяться до сфери соціальних, міжособистісних відносин, і включають в себе звичаї, моральні та правові норми.

Мораль - це сукупність соціальних норм, що склалися в рамках великої соціальної групи або всього суспільства. Вони підтримуються силою громадської думки і вимагають вчинення певних дій або утримання від засуджуваних вчинків.

Право - це зведена в закон воля правлячого класу. Право забезпечує угодне діючої державної влади поведінку і гарантує заходи примусу за допомогою правоохоронного апарату дотримання громадянами норм права.

Об'єктом юридичної психології є окремі типи людей і їхньої спільності як суб'єкти правової активності в рамках існуючих процесів правового регулювання.

Предметом юридичної психології є психічні закономірності діяльності й особистості людини у галузі правових відносин.

Як підкреслюють багато дослідників, методологічна особливість юридичної психології полягає в тому, що тут центр ваги в пізнанні переноситься на особистість як суб'єкт діяльності. І якщо право, в першу чергу, виділяє в людині правопорушника, то юридична психологія досліджує людину в правопорушника, в свідку, потерпілому і т.п. В центрі уваги цієї науки знаходяться психологічні проблеми узгодження людини і права як елементів однієї системи. Предмет юридичної психології не є застиглим і незмінним. Зміна життя, її соціальних умов, загальний розвиток науки будуть впливати і на цю галузь психології. Своєрідність цієї науки полягає в тому, що більшість психічних закономірностей, які вона досліджує, знаходяться за рамками загальноприйнятих, соціальних норм поведінки, виражених у праві.

Можна виділити *три загальних напрями досліджень* в юридичній психології:

1) психологія злочинця і злочинної поведінки;
2) психологія осіб, які здійснюють правосуддя і які ведуть боротьбу зі злочинністю;

3) психологія ресоціалізації (перевиховання) злочинця. Наведені вище визначення об'єкта і предмета юридичної психології відображають суть даної галузі психології, яка не означає простого додатка до певній сфері практики даних психологічних досліджень, а є системою отримання психологічних знань про активність людей у правовій сфері.

Ю.В.Чуфаровский виділяє наступні завдання юридичної психології.

- Дослідження структурних елементів предмета цієї науки: особистості юриста, його діяльності, правомірного і протиправної поведінки, особистості законослухняної людини і правопорушника, психології соціально-правовий ресоціалізації правопорушника (у тому числі і в ІТУ), психологічних особливостей юридичної процедури та профілактики правопорушень.

- Вивчення методологічних і теоретичних її основ, розробка методики і методів теоретичних і прикладних досліджень, адаптування для цілей юридичної психології методик і методів, розроблених в інших науках, в тому числі і в галузевих психологічних.

- Розробка практичних рекомендацій для юристів-практиків щодо здійснення ними правозастосовної, правоохоронної і правотворчої функцій, вдосконалення і поліпшення їх власної роботи, стимулювання спільної діяльності, розробка методики профорієнтації, профвідбору, профконсультації юристів, професіограм і психограмм юридичних професій та ін.

- Теоретичне та методичне забезпечення навчальної дисципліни «Юридична психологія» та пов'язаних з нею спецкурсів.
- Забезпечення практики спеціальним психологічним знанням,

розробка теорії та методики судово-психологічної експертизи, психологічної консультації і т.д.

Перш ніж назвати основні методологічні принципи юридичної психології, визначимо головне поняття. *Принцип* (від лат. Principium - основа) - центральне поняття, логічне вираження пізнання, основна ідея, що пронизує систему знань і встановлює субординацію цього знання. Загальними принципами побудови будь-якої теорії, у тому числі і юридичної психології, є принципи зв'язку та розвитку, історизму, системності та причинності.

Принцип історизму дозволяє характеризувати соціальні явища закономірним, спрямованим і необоротним розвитком, прогресивною тенденцією, боротьбою внутрішніх протиріч на кожному даному етапі історії. У юридичній психології принцип історизму - основа дослідження історії цієї науки, розвитку її предмета й системи, зокрема, розвитку деформації психології правопорушника і т.д.

Принцип розвитку в психології означає рух форм психічного відображення від біологічно обумовлених елементарних форм (відчуттів, емоцій) до соціально обумовлених (самосвідомості), перетворення індивідуально-психологічних особливостей у властивості особистості. В юридичній психології цей принцип конкретизується в дослідженні виникнення протиправної поведінки індивіда і соціальних груп, психологічних засобів ресоціалізації особистості правопорушника.

Принцип причинності проявляється в одному з найважливіших видів зв'язку, зокрема генетичного зв'язку явищ, в якій одне (причина) за певних умов породжує інше (наслідок). Причинність як принцип пізнання дозволяє побачити загальність явищ, неминучість породження одних іншими і так до нескінченності. У юридичній психології принцип причинності означає, що психічні явища, процеси і стани людини, психологія соціальних груп у сфері права є вторинними утвореннями, причинообумовленими об'єктивною дійсністю, і відбиттям цієї дійсності.

Для юридичної психології повинен обов'язково застосовуватися і поширений в юридичних науках *принцип гуманізму* як морально-етична сторона пізнання, що визнає цінність людини як особистості, його право на свободу, щастя, розвиток і прояв своїх здібностей.

Метод - це шлях пізнання, спосіб, який дозволяє дослідити предмет науки. Тому методологія науки включає в себе поряд з принципами ще й систему методів дослідження.

Кожній науці властиві предмет і відповідні йому методи наукового дослідження, до яких пред'являються такі вимоги.

- Досліджуване явище має бути досліджено в своєму розвитку і в зв'язку з навколишнім середовищем, у взаємозв'язку з іншими системами.
- Наукове дослідження має бути об'єктивно. Це означає, що дослідник нічого не винен в ході досліджень привносити від себе як в процесі спостереження, так і у формуванні кінцевих висновків.

Юридична психологія використовує систему методів науки як психології в цілому, будучи її галуззю, так і специфічну сукупність методів, які забезпечують процес пізнання її предмета. Додамо, що юридична психологія постійно і систематично збагачується новими методами, розробляючи власні і запозичуючи їх в інших науках (наприклад, в юриспруденції).

Ці методи можна класифікувати як за цілями, так і за способами дослідження. По цілям дослідження ***методи юридичної психології діляться на три групи.***

- *Методи наукового дослідження.* За допомогою них вивчаються психічні закономірності людських відносин, які регулюються нормами права, а також розробляються науково обгрунтовані рекомендації для практичних працівників, які займаються роботою по боротьбі або попередженню злочинності.
- *Методи психологічного впливу на особистість.* Вони здійснюються посадовими особами, що ведуть боротьбу зі

злочинністю. Ці методи переслідують мети попередження злочинної діяльності, розкриття злочину і виявлення його причин, перевиховання злочинців, пристосування їх до умов нормального існування в нормальному соціальному середовищі. Дані методи, крім їх кримінально-процесуальної регламентації, засновані на наукових методах психології і тісно пов'язані з кримінологією, криміналістикою, виправно-трудою педагогікою і т.д. До основного методу впливу, який може застосовуватися в юридичній психології, можна віднести переконання.

•*Переконання* - це вплив на свідомість за допомогою повідомлення, роз'яснення та докази важливості того чи іншого положення або його неприпустимість з метою змусити слухача змінити свої погляди, установки, позиції, відносини і оцінки, або розділити думки або представлення мовця (наприклад, переконати підслідного, підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого дати правдиві показання). Переконання є основним, найбільш універсальним методом керівництва і виховання.

•*Механізм переконання* - аргументація, яка означає приведення логічних доказів з метою довести істинність будь-якого судження. Переконання - це складний метод, так як вимагає від особистості, його застосовує, розвиненого інтелекту, знань логіки.

Серед інших методів цієї групи можна назвати навіювання і *маніпулятивні тактики*.

•*Навіювання* є не що інше, як вторгнення в свідомість людини (або прищеплення йому будь-якої ідеї), що відбувається без участі й уваги сприймає особи і нерідко без ясного з її боку свідомості (наприклад, гіпноз, релігія, програмування і т.п.) . При навіюванні здійснюється цілеспрямоване словесне чи образне вплив, що викликає некритичне сприйняття і засвоєння будь-якої інформації. Метод навіювання і його різновид - самонавіювання - виявився ефективним в психотерапії, спортивної та педагогічної психології, при вирішенні виховних завдань.

•*Маніпулятивний вплив* - це форма міжособистісного спілкування, при якій вплив на партнера по спілкуванню з

метою досягнення своїх намірів здійснюється потай. Маніпуляція припускає об'єктивне сприйняття партнера по спілкуванню, прагнення домогтися контролю над поведінкою і думками іншої людини. Маніпулятора характеризує брехливість і примітивність почуттів, апатія до життя, стан нудьги, надмірний самоконтроль, цинізм і недовіра до себе та інших. Сферою «дозволеної маніпуляції» є бізнес, пропаганда, ділові відносини взагалі. Маніпулятори зустрічаються і в повсякденному житті.

Слід зазначити, що діапазон застосування цих методів в юридичній психології обмежений рамками законодавства (у цивільних і кримінальних справах) і етичними нормами.

•*Метод судово-психологічної експертизи.* Метою цих методів є найбільш повне і об'єктивне дослідження, проведене експертом-психологом за постановою слідчих або судових органів. Діапазон застосовуваних у цьому дослідженні методів обмежений вимогами законодавства, що регламентує виробництво експертизи. Зміст комплексу методів, що використовуються в СПЕ, визначається характером правопорушення, тими конкретними завданнями, які поставлені перед експертом, віком експертної особи (осіб). Деякі методи СПЕ включаються в дослідний комплекс обов'язково: бесіда, спостереження і його різновид - поведінковий портрет, аналіз матеріалів кримінальної справи, ретроспективний аналіз поведінки експертної особи (осіб) в досліджуваній ситуації правопорушення. Саму судово-психологічну експертизу часто називають методом дослідження особистості (групи).

Стосовно до способів дослідження судова психологія має такими методами.

•*Метод спостереження.* Цінність його полягає в тому, що в процесі дослідження не порушується звичайний хід діяльності людини. Для отримання об'єктивних результатів необхідно дотримуватися ряду умов:

- 1) визначити заздалегідь, які закономірності спостереження нас цікавлять;
- 2) скласти програму спостереження;
- 3) правильно фіксувати результати дослідження;

4) визначити місце самого спостерегає і його роль в середовищі досліджуваних осіб.

Для реєстрації результатів спостереження можуть бути використані технічні засоби, в першу чергу запису мови спостережуваного на магнітофонну плівку. В окремих випадках корисно застосовувати фотозйомку і кінозйомку. В умовах попереднього слідства технічні засоби можуть бути застосовні тільки в рамках процесуального закону. Спостереження може проводитися не тільки дослідником-психологом, але будь-якою посадовою особою, якій необхідно отримати відповідну інформацію для використання даних її аналізу в боротьбі зі злочинністю. Більше значення для отримання інформації про можливу причетність до події злочину може мати спостереження за мімікою і жестами цієї особи. А щоб уникнути упередженої суб'єктивної оцінки результатів такого спостереження, воно повинно вестися строго об'єктивно, з реєстрацією всіх фактів, отриманих при спостереженні і при достатньої наукової інтерпретації результатів спостереження.

- *Анкетне метод.* Цей метод характеризується однорідністю питань, які задаються щодо великій групі осіб для отримання кількісного матеріалу про цікавлять дослідника фактах. Цей матеріал піддається статистичної обробки та аналізу. В області юридичної психології анкетне метод набув поширення при дослідженні механізму утворення злочинного умислу. В даний час анкетне метод почав застосовуватися практичними працівниками для дослідження деяких аспектів причин злочинності.

Паралельно з *анкетуванням* застосовується «автомат громадської думки».

Головне достоїнство цього методу - його повна анонімність. Завдяки цьому на цілий ряд «критичних» питань випробовувані дають автоматом інші відповіді, ніж в анкетах.

- *Метод інтерв'ю (бесіди).* Як допоміжний метод активно використовується в самому початку дослідження з метою

загальної орієнтування та створення робочої гіпотези. Його застосування характерно при дослідженні особистості на попередньому слідстві. Вільна, невимушена розмова, в ході якої слідчий вивчає основні особливості особистості співрозмовника, виробляє індивідуальний підхід і вступає в контакт з допитуваним; така бесіда часто передує основній частині допиту і досягнення його головної мети - отримання об'єктивної і повної інформації про подію злочину. При підготовці до бесіди слід велику увагу приділяти формулюванню питань, які повинні бути короткими, конкретними і зрозумілими.

- *Метод експерименту.* При використанні цього методу експериментатор вивчає залежність особливостей психічних процесів від особливостей діючих на випробуваного зовнішніх стимулів. Експеримент будується таким чином, щоб зовнішня стимуляція змінювалася по строго певній програмі. Відмінність експерименту від спостереження полягає в тому, що при спостереженні дослідник повинен очікувати настання того чи іншого психічного явища, а при експерименті він може за допомогою зміни зовнішньої ситуації навмисно викликати потрібний психічний процес. У практиці судово-психологічних досліджень набули поширення лабораторний і природний експерименти.

- *Лабораторний експеримент* в основному поширений в наукових дослідженнях, а також при проведенні судово-психологічної експертизи. До недоліків лабораторного експерименту слід віднести труднощі використанні техніки в умовах практичної діяльності правоохоронних органів, а також відміну протікання психічних процесів в лабораторних умовах від їх перебігу в звичайних умовах. Ці недоліки і долаються при використанні методу природного експерименту.

В цілому системний підхід у поєднанні з різними методами психології і юриспруденції дозволяє досить глибоко проаналізувати взаємодію та виявити основні психологічні закономірності процесу діяльності, структури особистості та

системи правових норм, дати точний опис цієї взаємодії з урахуванням всіх що беруть участь елементів.

Юридична психологія має свою систему, що складається з наступних розділів:

- 1) правова психологія, що вивчає право як фактор соціальної регуляції поведінки, а також психологію правосвідомості;
- 2) кримінальна психологія, предметом вивчення якої є психологія скоєння злочинного діяння, провини і відповідальності;
- 3) психологія кримінального судочинства, що вивчає психологію слідчих дій в загальній системі розслідування та судово-психологічну експертизу в кримінальному процесі;
- 4) психологія судової діяльності, що складається з психологічних особливостей судового слідства, його учасників та психології судових дебатів;
- 5) виправна психологія, завданнями якої є вивчення психологічних проблем самого покарання, психології засуджених до позбавлення волі для соціальної адаптації звільнених.

1.2. Короткий історичний нарис розвитку юридичної психології

Юридична психологія, хоча і є порівняно молодого галуззю психології, має довгу передісторію відносин юриспруденції і психології. В.Л. Васильєв при аналізі розвитку юридичної психології в нашій країні виділяє три етапи, пов'язані, в першу чергу, з розвитком судової психології.

- Рання історія юридичної психології (XVIII - перша половина XIX ст.).
- Первісне оформлення юридичної психології як науки (кінець XIX - початок XX ст.).

- Історія юридичної психології в ХХ ст.

Перш ніж повернутися до історії становлення юридичної психології в нашій країні, зупинимося на розвитку цієї науки в зарубіжних країнах.

Перші роботи про використання психологічних знань у кримінальному судочинстві стали з'являтися в Німеччині наприкінці ХVІІІ ст. У роботах К. Екартсгаузена «Про необхідність психологічних знань при обговоренні злочинів» (1792 р.) та І. Шумана «Думки про кримінальної психології» (1792 р.) була зроблена спроба психологічного розгляду особистості злочинця. У 1808 р. вийшла робота І. Гофбауера «Психологія в її основних застосуваннях до судової життя», а в 1835 р. - робота І. Фредрейха «Систематичне посібник з судової психології», в яких також розглядалися психологічні аспекти особистості злочинця, кримінального судочинства, робилася спроба використовувати дані психології в розслідуванні злочинів.

З кінця ХІХ в. до теперішнього часу в зарубіжній юридичній психології сформувалися п'ять основних напрямів наукового дослідження: 1) кримінальна психологія; 2) психологія показань свідків; 3) психологія методів діагностики («причетності»), тобто встановлення винуватості підозрюваного і обвинуваченого; 4) психологічна експертиза; 5) психологія слідчо-судової діяльності як професії («психотехніка»).

- **Кримінальна психологія** стала інтенсивно розвиватися з другої половини ХІХ ст. Це, перш за все, було пов'язано з працями італійського тюремного психіатра Ч. Ломброзо, творця біопсихологічне напрямки у вивченні особистості злочинця. Суть цього вчення полягає в тому, що злочинна поведінка визначається як різновид психопатології. Згодом, на початку ХХ ст., Кримінальна психологія отримала остаточне оформлення в працях Г. Гросса («Кримінальна психологія», 1905 р.) і П. Кауфмана («Психологія злочинності», 1912 р.)
- **Психологія показань свідків** також починає розвиватися з

другої половини XIX ст. Численні експериментальні дослідження проводилися в Німеччині (В. Штерн, О. Липпман, В. Лист), у Франції (А. Біне, Е. Клапаред). У Лейпцигу став видаватися журнал «Доповіді по психології показань».

• **Психологія методів діагностики** займається розробкою психологічних методів встановлення винуватості підозрюваного та обвинуваченого. В якості такого діагностичного методу активно використовувався асоціативний експеримент. Цей метод полягає в тому, що випробуваному пропонується якесь слово, на яке він повинен відповісти першим словом, які прийшли йому в голову. У звичайних умовах випробуваний легко відповідає першим словом на запропоноване йому. Ситуація різко змінюється, коли він повинен відреагувати на слово, що викликає у нього емоційний, афективний спогад. Якщо називають слово, що має відношення до злочину, то воно викличе у випробуваного помітну емоційну реакцію, в результаті чого асоціативний процес сильно гальмується або в цілому не може. Це виражається в тому, що значно подовжується час реакції або випробуваний реагує незвичайним словом, нічим не пов'язаних зі словом-стимулом (іноді просто повторює слово-стимул). З'явився новий вид допиту, який з гумором описав у своїй новелі «Експеримент професора Роусс» Карел Чапек. Можна сказати, що метод асоціативного експерименту з'явився певною мірою прообразом сучасного детектора брехні, або поліграфа, приладу, який знайшов саме широке застосування в слідчій і судовій практиці в сучасних західних країнах і особливо в США. Додамо, що проблема допиту виявилася найбільш розробленим розділом зарубіжної юридичної психології.

• **Психологічна експертиза** пов'язана з широким застосуванням експериментальних досліджень в області показань свідків. З'явилися роботи, не втратили свого значення в даний час. Це, перш за все, «Психологія юних свідків у справах про статеві злочини» В. Штерна (1926 р.), «Психолог як експерт в

кримінальних і цивільних справах» К. Марбе (1926 р.). Судові психологи стали виступати в суді в якості експертів.

- **Психологія слідчо-судової діяльності** безпосередньо пов'язана з прикладною психологією праці. Головним змістом цього напрямку є розробка професіограм слідчого, судді, на основі яких розроблялися рекомендації з підбору і навчання слідчо-судових кадрів, наукової організації їх роботи. Найбільшу популярність в цій області отримала тритомна робота Г. Мюнстерберга «Основи психотехніки» (1914 р.), спеціальний розділ якої присвячений застосуванню психології в праві.

Як вже говорилося вище, в Росії психологія як наука стала зароджуватися в XVIII в. Як пише Г.Г. Шіханцев: «Проте будь-якого впливу на кримінальне судочинство вона не чинила, оскільки в той час панував розшукової (інквізиційний) процес, не потребував в застосуванні психологічних знань. Кримінальне судочинство було засновано на таємному, письмовому процесі, на прагненні здобути визнання обвинуваченого за всяку ціну, у тому числі за допомогою самих витончених, звірячих катувань». Відповідно, важливим моментом було розуміння жестів, інтонації, міміки обвинуваченого. Склалися спеціальні протоколи про «держимому і жестах підсудного» під час допиту. Тим значніше для нас виявляються роботи історика і філософа М.М. Щербатова (1733-1790 рр.), які містили ідеї гуманізму. Зокрема, він вимагав створення законів з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості людини, одним з перших підняв питання про умовно-дострокове звільнення, про відбування покарання. Позитивно оцінював М.М. Щербатов фактор праці у перевихованні злочинця.

Судові реформи 60-х рр.. XIX ст., Становлення наукової психології створили об'єктивні передумови для використання психологічних знань у кримінальному судочинстві. Як пише Г.Г. Шіханцев: «Після багатовікового похмурого періоду судового свавілля, не знав гласності та змагальності сторін, в судочинстві утвердився принцип незалежності суддів і

підпорядкування їх тільки закону, принцип їх незмінності, принцип змагальності судового процесу, рівності сторін (обвинувачення та захисту). Попереднє слідство було відокремлено від поліцейського розшуку і від прокуратури, заснований демократичний інститут суду присяжних, створена незалежна від держави вільна адвокатура. З проголошенням вільної оцінки доказів судом постало питання про особливості їх сприйняття та оцінки суддями, присяжними засідателями. Присяжні засідателі зіткнулися з фактом надання на них психологічного впливу з боку адвокатів і прокурорів під час судових дебатів. З метою з'ясування причин та умов вчинення злочину глибокого психологічного аналізу піддавалася в судових промовах особу обвинуваченого, підсудного, розкривалися мотиви їхньої поведінки».

У 1863 р. виходить підручник Б.Л. Спасовіча «Кримінальне право», в якому використовується велика кількість психологічних даних. А в 1874 р. в Казані виходить у світ перша монографія з судової психології, написана А.А. Фрезі, - «Нариси судової психології». Обидві книги мали значний вплив на розвиток судової психології.

Сформувалися основні напрямки розвитку.

Перший напрямок, як і на Заході, - кримінальна психологія. На початковому етапі розвитку тут явно зазначалося вплив ломброзіанство. Особистість злочинця розглядалася як психопатологічна. Досить привести назви робіт: «Судова психопатологія» В.П. Сербського (1900 р.), «Судова психопатологія» П.І. Ковалевського (1900 р.). У дослідженнях В.М. Бехтерева, С.В. Познишева, М.Н. Гарнета цей вплив було подолано. У 1912 р. В.М. Бехтерев видає велику роботу про методику психологічного вивчення злочинців «Об'єктивно-психологічний метод в застосуванні до вивчення злочинності». С.В. Познишев в книгах «Основні початку науки кримінального права» (1912 р.) і в «Нарисах тюрьмоведення» (1915 р.) дав глибоку психологічну характеристику злочинців. Пізніше свої дослідження в цій області він узагальнив у капітальній праці «Кримінальна психологія. Злочинні типи» (1926 р.). Роботи

М.Н. Гарнета були присвячені психології ув'язнених і засновані на великому матеріалі спостережень за поведінкою засуджених.

Другий напрямок розвитку судової психології - дослідження психології показань свідків. В роботах багатьох авторів доводилася неможливість отримання об'єктивної, достовірної інформації у свідків. Робота І.М. Холчева, наприклад, мала відповідну назву «Мрійлива брехня» (1903 р.).

Третій напрямок - судово-психологічна експертиза. Перше звернення до використання психологічних знань в юридичній практиці відноситься до 1883 р. і пов'язане з розслідуванням звалтування, в якому звинувачувався московський нотаріус Назаров, а потерпілою була актриса О. Черемнова. Предметом експертизи було психічний стан актриси після її дебюту: перший виступ у виставі призвело її до такого занепаду сил, що вона виявилася нездатною зробити який-небудь фізичний опір насильникові. При проведенні даної експертизи за отриманням інформації про вплив на психіку переживань, пов'язаних з першим виступом на сцені, зверталися до відомим російським актрисам М.Н. Єрмолової, А.П. Глам-Мещерського. Використання такого роду свідчень було направлено на встановлення об'єктивних критеріїв оцінки в кримінальному судочинстві психічних станів учасників процесу.

Значний внесок у розвиток юридичної психології вніс відомий юрист А.Ф. Коні, який був глибоким знавцем психології і блискуче використав психологічні знання в судових промовах. У своїх працях «Свідки на суді» (1909 р.), «Пам'ять і увага» (1922 р.) в курсі лекцій «Про злочинні типи» він приділяв велику увагу психології судової діяльності, психології свідків, потерпілих та їх показаннями.

У перші роки після революції різко зріс інтерес до юридичної психології, стали вивчатися психологічні передумови злочинності, психологічні аспекти її попередження. У 1925 р. вперше в світі організовується Державний інститут з вивчення злочинності і злочинця. Протягом перших п'яти років існування інституту його співробітниками було опубліковано близько 300 робіт, в тому числі і з проблем судової психології. Спеціальні кабінети і лабораторії з вивчення злочинця і

злочинності було організовано в Москві, Ленінграді, Саратові, Мінську, Харкові, Баку та інших містах. Одночасно велися дослідження з психології показань свідків, психологічної експертизи та деяких інших проблем.

Значний інтерес представляє в цьому відношенні лабораторія експериментальної психології, створена в 1927 р. при Московській губернській прокуратурі. У цій лабораторії відомий психолог А.Р. Лурія проводив дослідження з метою з'ясування причетності обвинуваченого до вчинення злочину. Взявши за основу розроблений західними психологами і криміналістами асоціативний метод, А.Р. Лурія модифікував його (крім реєстрації часу реакції - відповіді на слово-стимул - спеціальний прилад одночасно реєстрував і м'язові зусилля - тремор рук випробуваного). Розробки А.Р. Лурія значно наблизили криміналістів і психологів до створення детектора брехні (поліграфа).

Проводились роботи і по експериментальному дослідженню психології показань свідків.

Але коло досліджуваних тим не обмежувався викладеним. Вивчення проблем підвищення продуктивності праці призвело до активізації досліджень з психології праці (псіхотехніке). Почалися психологічні дослідження різних професій з метою встановлення психологічної придатності, профорієнтації при виборі професії. Подібні роботи стали проводити і з вивчення психологічних особливостей діяльності слідчого, розробці професіограми слідчого. З'явилося, таким чином, новий напрямок (четверте) у судовій психології (психологія слідчої діяльності) отримало потужний розвиток в 60-70-і рр.. Розпочаті в країні наприкінці 20-х - початку 30-х рр.. репресії привели до правового волюнтаризму, що обернулося невинуватим припиненням судово-психологічних досліджень на 30 років.

Тільки починаючи з 60-х рр.. знову стали обговорюватися нагальні проблеми юридичної психології. Поступово почали розгортатися прикладні психологічні дослідження для забезпечення ефективної правозастосовної діяльності.

За останній майже 40-річний період дослідження в галузі юридичної психології придбали широкий діапазон. Це не тільки психологічне вивчення професії слідчого, судді, психології оперативно-розшукової діяльності, проблем судово-психологічної експертизи, а й поглиблене дослідження особистості злочинця, мотивації злочинної поведінки, психологічних аспектів профілактики правопорушень, психології діяльності виправно-трудових установ, психологічних умов ефективності правових норм .

Питання для самоперевірки

- У чому полягає предмет юридичної психології?
- У чому полягає взаємозв'язок юридичної психології з суміжними науками - загальною психологією, юриспруденцією, кримінології та інші?
- У чому полягає особливість методів дослідження в юридичній психології?
- Які основні принципи юридичної психології?
- Які основні завдання юридичної психології?
- Що з наукової спадщини Ч. Ломброзо, на Вашу думку, не втратило значення в сучасних умовах? Обґрунтуйте свій вибір.
- Які роботи А.Ф. Коні Ви б відзначили для себе? Чому?

Література

- Аминов И.И. Юридическая психология. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — С. 5—38.
- Васильев В.Л. Юридическая психология. — СПб.: Питер, 2004. — С. 21—35.
- Романов В.В. Юридическая психология: учеб. для вузов. — М., 2004.
- Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. — М.: Зеркало, 2003. — С. 25—34.
- Энциклопедия юридической психологии / под ред. А.М. Столяренко. — М., 2003. — Разд. 1, 15.

Тема № 2. Правова психологія

Мета: Успішне вивчення розділу дозволяє вивчити психологічні аспекти правовідносин у системі «людина і закон»; мати уявлення про правосвідомості-як однієї з форм суспільної свідомості

Основні поняття: правова психологія, право, суспільна правосвідомість, групове правосвідомість, індивідуальне правосвідомість, правова соціалізація особистості криміногенна сім'я, аморальна родина, проблемна сім'я.

План

- 2.1.Предмет і завдання правової психології
- 2.2.Правосвідомість
- 2.3.Правова соціалізація

Методичні рекомендації до вивчення Теми 2

При вивченні пункту 2.1. важливо відзначити, що загальнообов'язкову силу здатна придбати тільки та правова норма, яка може відповідати соціальним запитам суспільства і самої особистості, відповідати соціально-психологічному механізму загальнолюдського поведінки.

Вивчаючи пункти 2.2. і 2.3. зверніть увагу на ознаки правосвідомості; проаналізуйте мету і процес правової соціалізації; виділіть та охарактеризуйте види неблагополучних сімей.

2.1.Предмет і завдання правової психології

Правова психологія - розділ юридичної психології, що вивчає психологічні аспекти правовідносин у системі «людина і закон». Основними проблемами цього розділу є: психологія правової соціалізації особистості, дефекти правової соціалізації, психологічні передумови (умови) ефективності правових норм.

Правова психологія є також наукою, що вивчає відображення в свідомості людей правозначимих сторін дійсності, психологічних аспектів праворозуміння та правотворчості. *Право* представляє основну форму соціального регулювання, яке забезпечує впорядкованість життєдіяльності суспільства. З історії відомо, що право виникло в зв'язку з розширенням суспільства на класи через що виникла необхідність надання вільній людині певних дозволів та впорядкування його соціальної активності. У правовій психології право виступає як фактор впорядкування особистих інтересів з суспільною необхідністю, іншими словами, як фактор соціальної регуляції індивідуальної поведінки. Право також відображає особливості поведінки людей в конкретному історичному періоді. У сучасній ситуації правова психологія розглядає право як основний засіб реалізації соціальної справедливості і доцільності. Вчинки людей розглядаються в моральному аспекті, тому справедливість є умовою нормального розвитку суспільства - це соціально належне, в той час як несправедливими і аморальними є беззаконня і свавілля. Особливо підкреслимо, що загальнообов'язкову силу здатна придбати тільки та правова норма, яка може виконувати функцію норми соціальної, іншими словами, відповідати соціальним запитам суспільства і самої особистості, відповідати соціально-психологічному механізму загальнолюдського поведінки. Саме тому соціально-психологічними аспектами є престиж права, солідарність особистості з прийнятими законами, правова соціалізація особистості.

2.2. Правосвідомість

Правосвідомість являє собою область свідомості, яка пов'язана з відображенням правозначимих явищ, взаємозв'язок поглядів та ідей, що виражають відношення суспільства, його індивідуумів безпосередньо до права та законності, їх уявлення про такі поняття, як правопорядок, правомірна і неправомірне.

Правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості має *такими трьома ознаками*:

- 1) воно не тільки відображає соціальну дійсність, але й активно на неї впливає, є вищим рівнем відображення соціально-економічних відносин людей, виражених у законах їх суспільства;
- 2) завжди проявляється через другу сигнальну систему; діяльність людей виступає в якості механізму правосвідомості, відображаючи систему правових знань і понять, регулюючи суспільні відносини;
- 3) не може існувати без свого конкретного носія - конкретної людської особистості, груп, колективів, за ознакою спільності усвідомлення своїх правових норм в суспільстві відбувається об'єднання людей у групи, виникає категорія групового правосвідомості, характерного для соціальних спільнот та історичних епох.

Правосвідомість підрозділяється таким чином.

- *Громадська правосвідомість* - область суспільної свідомості, яка відображає значиме явище суспільного буття
- *Групове правосвідомість*, яке залежить від інтересів якихось груп, в тому числі і суперечать суспільним інтересам. Це означає, що групове правосвідомість може бути і асоціальною.
- *Індивідуальна правосвідомість*, яке визначається правосвідомістю особистості, умовами її побутового формування, тому може бути представлено на різних рівнях. Зазвичай розглядаються елементарний рівень (узгодження конкретної значимої діяльності особистості з поняттям про норми правомірної поведінки) і вищий рівень (певна система поглядів на правову систему в цілому).

На основі загальних уявлень про належну поведінку створюються моделі поведінки в суспільстві, яке регулюється правовими нормами. Така поведінка називається правозастосовним і *підрозділяється на наступні групи:*

- 1) правоісполнительне, при якому потреби особистості збігаються з правовими вимогами;

2) правослухняне, коли цілі і засоби їх досягнення збігаються з громадськими вимогами;

3) законслухняне, при якому потреби, інтереси і бажання особистості не збігаються з суспільними вимогами, але особистість, боячись покарання, змушена підкорятися вимогам закону.

Правосвідомість як один з елементів свідомості особистості включає в себе три основних компоненти:

1) *інтелектуальний (пізнавальний)* - характеризується сумою правових знань та вмінь;

2) *оцінний (емоційний)* - характеризується оціночними судженнями і ставленням до норм права (позитивне, байдуже, негативне);

3) *поведінковий (емоційно-вольовий)* - передбачає наявність установки (готовності) на правомірну поведінку, звички до беззастережного виконання норм права і нетерпимого відношення до їх порушення.

Якщо правосвідомість сформувалося тільки на пізнавальному рівні (як сума правових знань), то це далеко не завжди зможе забезпечити правомірну поведінку. Так людина може чудово знати, що не можна порушувати закон, і, тим не менш, буде його порушувати.

Якщо у людини сформовано правосвідомість на оціночному рівні (він не тільки знає закон, але і позитивно його оцінює), то і це не завжди гарантує правомірну поведінку. Людина може опинитися в ситуації спокуси, спокуси порушити закон, щоб отримати будь-яку вигоду, або ж опинитися в ситуації тиску на нього членів асоціальної групи.

Щоб стати справжнім стимулом і регулятором правомірної поведінки, правові знання повинні перейти в ціннісні установки,

отримати емоційне забарвлення, стати внутрішнім переконанням, закріпитися в звичну форму поведінки.

Суперечності між індивідуальним і суспільним правосвідомістю, як зазначає у своїх роботах В.Л. Васильєв, мають об'єктивну основу. Ці протиріччя спостерігаються в структурі продуктивних сил і виробничих відносин, у формах управління, у відносинах між колективами та окремими людьми і пов'язані із зіткненням протилежних поглядів і дій людей, з їх боротьбою за здійснення поставлених цілей. Скористаємося прикладом, який приводить В.Л. Васильєв.

В одній камері слідчого ізолятора перебували двоє ув'язнених. Перший звинувачувався в розкраданні соціалістичної власності в особливо великих розмірах. Під тиском зібраних доказів, визнаючи в значної частини свою провину, ця людина говорив, що, здійснюючи злочин, він дбав, головним чином, про свою сім'ю і особливо про дітей, які завдяки цим «турботам» ні в чому не бідували.

Другий ув'язнений обвинувачувався крім інших злочинів у злісному ухиленні від сплати аліментів на утримання чотирьох дітей у двох покинутих їм сім'ях. Він також частково визнавав свою вину і як пом'якшувальну обставину зазначав, що все життя працює на користь суспільства, є чесним трудівником, а в сімейному житті йому не пощастило через поганих властивостей характеру його колишніх супутниць життя.

2.3. Правова соціалізація

Людина не народжується громадянином, він їм стає в результаті тривалої взаємодії з навколишнім середовищем. Його життя в суспільстві підпорядкована безлічі писаних і неписаних законів. Процесом правової соціалізації називається засвоєння цих законів, правових знань та вимог, що визначають міру можливого і належного поведінки, поступове оволодіння необхідними соціальними навичками, усвідомлення своїх прав і способів їх реалізації, розуміння складних взаємин між різними людьми і соціальними інститутами.

Процес правової соціалізації включає в себе:

- засвоєння критеріїв оцінок юридично значущих ситуацій;
- вивчення законів і правил як таких, безвідносно до самого себе;
- навчання тому, як користуватися цими правилами.

Підкреслимо, що людина повинна не тільки усвідомити, що в суспільстві діють конкретні закони, йому необхідно ще і віднести їх до самого себе, тобто усвідомити, що вони означають для нього, що йому дозволено, а що не дозволено, які покарання він може понести за порушення законів, які способи захисту своїх законних прав і т.д.

Психологічна мета правової соціалізації - психолого-правовий розвиток особистості, досягнення високої правової культури, вираженої у правовій психології, що забезпечує правомірну поведінку.

Обстеження показують, що процес правової соціалізації нерідко запізнюється і частіше не досягає необхідного рівня розвитку, що пояснюється суб'єктивними причинами різного масштабу і рівня, ослабленням уваги держави і суспільства до позитивного регулювання правової соціалізації, особливо підростаючого покоління, молоді, недостатньо кваліфікованим підходом до психологічних особливостей правової соціалізації.

Правова соціалізація особистості та її результати - процес не статичний, застиглий, а розвивається під впливом сукупності супутніх йому життєвих обставин. Тому правова соціалізація людей потребує постійної оцінки змін, що відбуваються в їх психології, виборі таких засобів і способів дій, які сприяли б прогресивним змінам і попереджали небажані.

Правова соціалізація особистості протікає під впливом як цілеспрямованих, так і стихійних, спонтанних впливів, з якими вона стикається в ході життя, починаючи з дитячих років. Переважання стихійності завжди загрожує затримками і деформаціями в правовій соціалізації. Криміналізація сучасного

суспільства, зниження рівня культури і моралі сприяють зростанню стихійних впливів. Сутність правової соціалізації здорової особистості, як зазначено вище, соціальна. Тому головні регулятивні можливості вдосконалення правової соціалізації лежать в соціальній сфері.

Правова соціалізація - продукт сфокусованого впливу багатьох обставин. Можна згадати відоме твердження про те, що людина на 1/3 те, що йому дали батьки, на 1/3 - те, що зробили з ним інші люди, і на 1/3 - те, що він зробив з собою сам. Людина не в силах змінити всі обставини, але він може змінити своє ставлення до них. Кожен в головному такий, яким він зробив себе сам. Тому найважливішою умовою регулювання правової соціалізації виступає спонукання підлітків, молоді, громадян до саморозвитку, допомога в його ефективному здійсненні. Класична формула: обставини так і настільки впливають на психологію людини, як і в якій мірі він впливає на них.

У навчальній літературі з юридичної психології відзначається, що найбільш криміногенної-небезпечними елементами процесу соціалізації є дефекти в структурі спілкування, соціальному контролі, виконанні соціальних ролей, що, в кінцевому підсумку, призводить до формування у особистості спотвореної (деформованої) структури потреб. Найбільш небезпечні ці дефекти в дитячому і підлітковому віці, коли закладаються основи особистості. Як відомо, найважливішими агентами правової соціалізації в цьому віці є сім'я, школа, група однолітків.

Скористаємося загальною *схемою процесу деморалізації з наступною криміналізацією* (дефекти соціалізації) дітей, підлітків, яку наводить Г.Г. Шіханцев. Вона включає наступні компоненти:

- 1) конфлікти з батьками (дефекти сімейної соціалізації);
 - 2) труднощі, невдачі в школі (дефекти соціалізації в школі);
 - 3) контакти, зближення з деморалізованими однолітками (дефекти соціалізації в групах однолітків).
- Втрата позитивного впливу сім'ї, невдачі в школі і зближення з негативною групою однолітків можуть мати різну послідовність, але майже у всіх випадках, що передують

антисоціальної поведінки неповнолітніх, спостерігається взаємодія цих трьох моментів.

З усіх дефектів правової соціалізації особистості найбільш соціально небезпечні дефекти соціалізації в сім'ї. Поведінка власних батьків є зразком для дітей. Природно, для суспільства буде важливим, щоб ці зразки були моральними, соціально корисними.

Сім'ї, для яких характерні найбільш глибокі дефекти правової соціалізації, провокують дітей на вчинення правопорушень і злочинів, кримінологи називають неблагополучними.

Питання для самоперевірки

- Що вивчає права психологія?
- Назвіть основні ознаки правосвідомості.
- Як підрозділяється правосвідомість особистості?
- Дайте характеристику правової соціалізації та її основних агентів.
- Що таке дефекти правової соціалізації?
- У чому сутність дефектів правової соціалізації в родині?
- Назвіть типи неблагополучних сімей.
- Які сім'ї відрізняються найбільшим криміногенним потенціалом?
- Що таке асоціальна особистість і які її витоки?
- У чому проявляється криміногенність правової соціалізації в школі?
- Яку психологічну функцію виконують стихійні підліткові групи?
- Розкрийте механізм криміналізації особистості підлітка в негативних групах однолітків.
- Які фактори ефективності соціальної дії права?

Література

- Аминов И.И. Юридическая психология. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009 — С. 5—38.
- Васильев В.Л. Юридическая психология. — СПб.: Питер, 2004 — С. 119—144.

- Романов В.В. Юридическая психология: учеб. для вузов. — М., 2004.
- Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. — М.: Зеркало, 2003 — С. 35—64.
- Энциклопедия юридической психологии / под ред. А.М. Столяренко. — М., 2003.
- Юридическая психология: хрестоматия / сост. В.В. Романов, Е.В. Романова. — М., 2000.

Тема 3. Кримінальна психологія

Мета: Успішне вивчення розділу дозволяє-вивчити основні чинники, що сприяють формуванню протиправної діяльності, орієнтуватися в психологічних особливостях особистості злочинця.

Основні поняття: кримінальна психологія, спрямованості особистості, аморальна спрямованість, асоціальна спрямованість, антисоціальна спрямованість, злочинна (суспільно небезпечна) спрямованість, мотивація злочинної поведінки, мотиви самоствердження, захисна мотивація, мотиви заміщення, ігрові мотиви, мотиви самовиправдання, корисливо-насильницьких злочинців

План

- 3.1. Предмет і завдання кримінальної психології
- 3.2. Психологія злочинної поведінки
- 3.3. Мотивація злочинної поведінки
- 3.4. Психологічні особливості особистості злочинця
- 3.5. Психологічні типи злочинців
- 3.6. Психологія злочинних груп

Методичні рекомендації до вивчення Теми 3.

При вивченні пункту 3.1. важливо відзначити психологічні механізми вчинення злочинів окремими особами і злочинними групами, психологічні аспекти вини та юридичної відповідальності.

Вивчаючи пункти 3.2. і 3.3. зверніть увагу на основні фактори, що сприяють формуванню протиправної діяльності;

проаналізуйте мотиваційно-спонукальну сферу особистості злочинця.

Вивчаючи пункти 3.4. і 3.5 охарактеризуйте психологічний портрет обстежених злочинців і виділити характерні для них особистісні риси.

Вивчаючи пункт 3.6. виділіть основні закономірності формування злочинної групи і типологію традиційних злочинних груп

3.1. Предмет і завдання кримінальної психології

Кримінальна психологія - галузь юридичної психології, що вивчає психологію злочинців, психологічні механізми вчинення злочинів окремими особами і злочинними групами, психологічні аспекти вини та юридичної відповідальності.

До актуальних завдань кримінальної психології належать:

- вивчення ролі і співвідношення соціально - та індивідуально-психологічних факторів в генезисі злочинної поведінки;
- вивчення мотивації різних видів правопорушень, ролі різних мотивів у злочинному поведінці;
- вивчення особливостей психічних станів в умовах злочинного діяння, психології групових злочинів та рецидивної злочинності.

3.2. Психологія злочинної поведінки

Зрозуміти будь-яка поведінка людини, у тому числі і злочинне, неможливо без глибокого проникнення в його психологію, без знання психологічних механізмів і мотивів соціально-психологічних явищ і процесів.

Серед основних факторів, що сприяють формуванню протиправної діяльності, виділяють:

- відхилення характеру;
- негативний вплив соціального оточення;
- педагогічну занедбаність.

Психологічний аналіз особистісних чинників, опосередковуючи вчинення злочинів, ґрунтується на *трьох* *тіпообразуючих ознаках:*

- 1) відносини особистості;
- 2) спрямованість особистості;

3) мотиваційно-спонукальна сфера.

У злочинній діяльності проявляються **чотири типи відносин особистості**.

- *Негативно-зневажливе ставлення до людської особистості:* життя, здоров'я, честі, гідності, спокою і т.д. Цей тип відносин характерний для злочинців, які скоїли вбивства, образи, згвалтування, що займалися наклепом. До даного типу відносяться також більшість хуліганських правопорушень.

- *корисливо-приватновласницької ставлення властиве особам,* які вчинили службово-корисливі та корисливо-господарські злочини, крадіжки, грабежі, розбої, шахрайства.

- *індивідуалістичний-анархічне ставлення до різних соціальних звичаями і обов'язків* притаманне особам, які вчинили господарські злочини, злочини проти порядку управління, проти правосуддя, різні військові злочини.

- *Легковажно-безвідповідальне ставлення,* що виявляється в необережних злочинах.

Що ж до **спрямованості особистості, то можна також виділити чотири основні типи.**

- *Аморальна спрямованість,* не тягне кримінальної та іншої відповідальності, але порушує моральні норми суспільства.

- *Асоціальна спрямованість,* якою володіють особи з поведінкою, не збігається з інтересами суспільства, але не завдають істотної шкоди. До таких належать проституція, жебрацтво, дрібна спекуляція.

- *Антисоціальна спрямованість,* що приносить шкоду, не представляє, проте, небезпеки головним умовам суспільного буття. Нею володіють особи, які вчиняють незначні крадіжки, хуліганські дії, що зловживають алкогольними напоями.

- *Злочинна (суспільно небезпечна) спрямованість,* загрозлива умов суспільного буття - вбивства, розкрадання власності, державні та військові злочини.

Залежно від переваги тих чи інших мотивів, **мотиваційно-спонукальна сфера особистості злочинця диференціюється наступним чином:**

- 1) корисливо-утилітарна мотивація поведінки;
- 2) мотивація соціального престижу;
- 3) мотивація самоствердження;
- 4) мотиви хуліганських спонукань;
- 5) мотиви пустощів;
- 6) суїцидальна мотивація (самогубства);
- 7) персоніфікована (особистісна) мотивація поведінки;
- 8) низинна мотивація;
- 9) антисоціальна мотивація.

3.3. Мотивація злочинної поведінки

В основі будь-якої поведінки лежать ті чи інші мотиви. На думку юристів, злочини відбуваються головним чином з користі, помсти, ревнощів, хуліганських, сексуальних мотивів. Мотив у психології визначається як предмет потреби, її конкретизація. Саме потреби визначають спрямованість мотивів. Взаємодіючи між собою, мотиви підсилюють або послаблюють одна одну, вступають у конфлікти, результатом яких може бути і злочинну поведінку теж. Провідні мотиви (не єдиний мотив) надають особистісний сенс поведінки. Наприклад, в основі розкрадань можуть лежати не тільки корисливі мотиви, але і мотиви самоствердження.

За результатами численних досліджень можна виділити наступні *головні мотиви антисоціальної діяльності*:

- мотиви самоствердження;
- захисні мотиви;
- заміщають мотиви;
- ігрові мотиви;
- мотиви самовиправдання.

3.3.1. Мотиви самоствердження

Потреба в самостверженні виявляється в прагненні людини утвердити себе в соціальному, соціально-психологічному та індивідуальному плані (мотив самоствердження). Найчастіше людина не усвідомлює цей процес. Розкрадачі престижного типу, наприклад, прагнуть досягти певного соціального статусу або ж зберегти його будь-яким шляхом, в тому числі і

злочинним. Якщо це стає для них неможливим, то сприймати невдачу вони будуть як життєву катастрофу. *Самоствердження* - найбільш поширений мотив при вчиненні зґвалтувань. Переживання власної неповноцінності, ущербності як чоловіки фіксує його на фруструючому об'єкті (жінка взагалі). Бажання позбутися від залежності і, в той же час, утвердитися в чоловічій ролі може підштовхнути така особа на вчинення злочину, зґвалтування. Найбільш небезпечні *серійні сексуальні вбивства, в основі яких лежать такі мотиви.*

- *Сексуальні посягання на жінок, що супроводжуються проявами особливої жорстокості, за якою стоїть необхідність позбутися психологічної залежності, від жінки як абстрактного образу, що володіє великою силою.*
- *Соціальне або біологічне відкидання (дійсне або уявне) жінкою породжує у особи страх втратити свій соціальний і біологічний статус. Повністю пануючи над жертвою, злочинець самостверджується.*
- *Напади на підлітків і, особливо, на дітей нерідко пояснюються несвідомими мотивами зняття і зганяння тяжких психотравмуючих переживань дитинства, пов'язаних з емоційним неприйняттям батьками, з приниженнями з їх вини. Тут жертва також виступає в якості символу, і злочинець знищує цей образ, намагаючись таким чином звільнитися від постійних болісних переживань. В даному випадку проявляється мотив зганяння.*
- *Отримання сексуального задоволення і навіть оргазму при вигляді мук і агонії жертви. Це - суто садистська мотивація.*

3.3.2. Захисна мотивація

Значне число вбивств, вважають багато дослідників, має суб'єктивний, як правило, усвідомлюваний зміст захисту від зовнішньої загрози, якої насправді може й не бути (захисні мотиви). В даному випадку *страх перед ймовірною агресією зазвичай стимулює вчинення попереджувальних агресивних дій.* Ю.М. Антонян наводить наступний приклад. «О., ще будучи підлітком, часто здійснював хуліганські дії і бив своїх однолітків, якщо йому здавалося, що вони хоч якось йому

погрожують. Був постійно готовий до відсічі і для цього завжди носив з собою ніж. Вже після служби в армії вдарив на роботі кулаком майстра, який нібито образив його. Іншим разом він, підійшовши до групи чоловіків, вдарив одного з них ножом ззаду (але лише порізав костюм) - йому здалося, що вони говорили про нього погано. Через рік, побачивши біля входу в клуб групу підлітків, підійшов до них і вдарив хлопця ножом у серце, від чого той на місці помер. О. пояснив свої дії так: «Він мене обляяв, а я ні від кого не потерплю такого». Цікаво, що О., за його ж словами, вбив не того, хто його образив, а іншого, поруч з ним стояв. Це говорить про те, що йому важливо було реалізувати свою готовність до нападу, а образи були лише приводом для зганяння захисної агресивності. »

3.3.3. Мотиви заміщення

Суть насильницьких злочинів за механізмом заміщуючих дій полягає в тому, що якщо початкова мета стає з яких-небудь причин недосяжною, то особа прагне замінити її іншою, більш доступною (мотиви заміщення). Завдяки «заміщуючим» діям відбувається розрядка (зняття) нервово-психічної напруги в стані фрустрації.

«Заміщення» дій, тобто зміщення в об'єкті нападу, може відбуватися різними шляхами.

- Шляхом «генералізації» або «розтікання» поведінки, коли насильницькі спонукання спрямовані не тільки проти осіб, які є джерелом фрустрації, а й проти їхніх родичів, знайомих і т.д.
- Шляхом емоційного переносу. Наприклад, підліток, хто ненавидить свого вітчима, псує його речі.
- Агресія при «заміщуючих» діях спрямовується проти неживих предметів або сторонніх осіб, підвернулися під руку. Це так звана агресія, найбільш небезпечна, оскільки її об'єктом часто виступають беззахисні люди.
- автоагресія, тобто звернення агресії на самого себе. Не маючи можливості «виплеснути» свою ворожість зовні, людина

починає шпетити себе, і нерідко заподіює собі різні ушкодження.

3.3.4. Ігрові мотиви

До числа основних мотивів злочинної поведінки відноситься ігровий. До представників злочинців-гравців належать ті, хто скоює злочини не лише заради матеріальної вигоди, але й заради гри, що доставляє гострі відчуття.

Ігрові мотиви часто зустрічаються в злочинних діях кишенькових злодіїв і нерідко тих, хто здійснює крадіжки з квартир, магазинів та інших приміщень. Ці мотиви яскраво проявляються в шахрайстві, де здійснюється інтелектуальне протиборство, змагання у спритності, кмітливості, вміння максимально використовувати сприятливі обставини та швидко приймати рішення. Карткові шулери ведуть як би подвійну гру - і за правилами, і обманюючи, отримуючи тим самим максимальні переживання від ризику.

Дослідники виділили *серед злочинців-гравців два типи особистості і, відповідно, два типи подібної мотивації:*

- 1) ігровий активний;
- 2) ігрової демонстративний.

Представники ігрового активного типу відрізняються здатністю до тривалої активності та імпульсивністю. Вони відчувають постійне потяг до гострих відчуттів, що штовхає їх на пошук збуджуючих ризикованих ситуацій. Екстраверти, вони потребують зовнішньої стимуляції, надзвичайно товариські, контактні. Пускаючись на найвідчайдушніші авантюри, не відчувають страху перед можливим викриттям і не думають про наслідки. «Граючи» з законом і співучасниками, вони ризикують волею і загрозою розправи з боку спільників, оскільки основним мотивом їхньої поведінки є отримання гострих відчуттів.

Ігровий демонстративний тип особистості характеризується прагненням справити сильне враження на оточуючих, зайняти лідируюче становище в злочинній групі. Володіючи артистичними здібностями, пластичним поведінкою, вони легко

приспосовуються до ситуації, що змінюється, що допомагає їм скоювати злочини.

3.3.5. Мотиви самовиправдання

Універсальним мотивом злочинної поведінки є мотив *самовиправдання* - заперечення вини і, як наслідок, відсутність каяття за скоєне.

Мотиви самовиправдання злочинної поведінки проявляються в:

- спотвореному уявленні про кримінальну ситуацію, в якій вибірково перебільшується значення одних елементів і применшується роль інших, в результаті чого виникає ілюзія необов'язковості застосування кримінального покарання;
- виключення відповідальності за виникнення кримінальної ситуації, яка розуміється як фатальний збіг обставин;
- зображенні себе жертвою примусу, віроломства, підступності і обману інших осіб або власних помилок і помилок, які і привели до протиправних дій;
- переконанні в формальності порушуваних норм, буденності подібних дій, в силу чого вони розцінюються як допустимі;
- запереченні жертви злочину і предмета злочинного посягання і тим самим ігноруванні шкідливих наслідків і суспільної небезпеки діяння;
- применшенні і прикрашанні своєї ролі в скоєному злочині;
- облагороджуванні істинних мотивів своїх дій, в результаті чого вони представляються звичайнісінькими і навіть правомірними (захист справедливості і т.д.);
- розгляді себе в якості жертви ненормальних умов життя, середовища, які як би неминуче штовхнули на вчинення злочину;
- гіпертрофії власних особистісних якостей, затвердження своєї винятковості, що ставить особа, на його думку, вище закону.

3.4. Психологічні особливості особистості злочинця Під психологічними особливостями особистості (у тому числі й особистості злочинця) розуміють щодо стабільну сукупність індивідуальних якостей, що визначають типові форми поведінки.

Результати емпіричного вивчення особистості злочинців у порівнянні з законослухняними громадянами свідчать про наявність деяких відмінностей у структурі особистості. Встановлено, що злочинці від незлочинців на статистичному рівні відрізняються досить істотними психологічними особливостями, які і обумовлюють їх протиправну поведінку. «Іншими словами, - зазначає Ю.М. Антонян, - поняття особистості злочинця може бути наповнене цим психологічним змістом. Оскільки ж зазначені психологічні риси беруть участь у формуванні морального обличчя особистості, є підстави стверджувати, що злочинці від незлочинців в цілому відрізняються морально-правовою специфікою ».

Результати дослідження дозволяють дати *психологічний портрет обстежених злочинців і виділити характерні для них особистісні риси.*

- Погана соціальна пристосованість, загальна незадоволеність своїм становищем у суспільстві.
- Імпульсивність, яка проявляється в зниженому самоконтролі своєї поведінки, необдуманих вчинках, емоційної незрілості.
- Порухення або деформованість нормативного контролю. Вони оцінюють соціальну ситуацію не з позицій морально-правових вимог, а виходячи з особистих переживань, образ, бажань. Словом, вони характеризуються стійким порушенням соціальної адаптації.
- Порухення в сфері спілкування. Нездатність встановлювати контакти з оточуючими, невміння стати на точку зору іншого, подивитися на себе з боку. Це, в свою чергу, знижує можливість адекватної орієнтації, продукує виникнення афективно насичених ідей, пов'язаних з поданням про ворожість з боку оточуючих людей і суспільства в цілому. Все разом взяте формує такі риси, як заглибленість у себе, замкнутість, відгородженість, з одного боку, і агресивність, підозрілість - з іншого

3.5. Психологічні типи злочинців

Розглянуті психологічні риси притаманні різним категоріям злочинців не в рівній мірі. Найбільш своєрідні серед них *розкрадачі*. Вони більш адаптовані, краще орієнтуються в соціальних нормах і вимогах, більш стримані, можуть добре контролювати свою поведінку. Вони також більш товариські і, як правило, не відчують труднощів у встановленні соціальних контактів, відрізняються найменшою психічною напруженістю, відносно високим рівнем засвоєння соціальних норм.

Корисливо-насильницьких злочинців властиві імпульсивність поведінки, нехтування до соціальних норм, агресивність. Вони відрізняються найбільш низьким інтелектуальним і вольовим контролем, підвищеною ворожістю до оточення. Вони насилу засвоюють морально-правові норми. Інфантильні риси, які проявляються в тенденції до безпосереднього задоволенню виникають бажань і потреб, поєднуються з порушенням загальної нормативної регуляції поведінки, некерованістю і раптовістю вчинків. Їх відрізняє значна відчуженість від соціального середовища, загальна ригідність і стійкість афекту.

Злодії схожі з корисливо-насильницькими злочинцями, але їх психологічні особливості мають значно меншу ступінь вираженості. Вони більш соціально адаптовані, менш імпульсивні, мають меншу ригідність і стійкість афекту. Їх відрізняє більш висока гнучкість поведінки, яка відрізняється порівняно низьким рівнем тривоги. Вони найбільш товариські, з добре розвиненими навичками спілкування і більшою мірою прагнуть до встановлення міжособистісних контактів. Їх агресивність значно нижче, і вони більшою мірою можуть контролювати свою поведінку. Для них менш характерно самозвинувачення за раніше вчинені асоціальні дії.

Гвалтівники характеризуються такими рисами, як схильність до домінування і подолання перешкод. У них найнижча чутливість у міжособистісних контактах (черствість). Інтелектуальний контроль поведінки такий же низький, як і у корисливо-насильницьких злочинців. Для них характерна навмисна демонстрація чоловічої моделі поведінки,

імпульсивність, ригідність, соціальна відчуженість, порушення адаптації.

Вбивці - це «... найчастіше імпульсивні люди з високою тривожністю і сильною емоційною збудливістю, які, в першу чергу, концентруються на власних переживаннях, а в поведінці керуються лише своїми інтересами. У них відсутнє уявлення про цінності життя іншої людини, найменший співпереживання. Вони нестійкі у своїх соціальних зв'язках і відносинах, схильні до конфліктів з оточуючими. Від інших злочинців вбивць відрізняє емоційна нестійкість, висока реактивність поведінки, виняткова суб'єктивність (упередженість) сприйняття та оцінки того, що відбувається. Вони внутрішньо неорганізовані, їх висока тривожність породжує такі риси, як підозрілість, недовірливість, мстивість, які в більшості випадків поєднуються з занепокоєнням, напруженістю, дратівливістю ».

Кілери (наймані вбивці) зробили вбивство по найму своєю професією, джерелом солідного грошового винагороди.

«Наймані вбивці, - пише Ю.М. Антонян, - це ті, які ... вбивають не по пристрасті, не через ненависть до конкретної людини і помсти, а по холодному розрахунку. Це - злочинці-раціоналісти, що не виключає, а навпаки, передбачає наявність у них складного переплетення глибинних мотивів саме такої поведінки, не охоплюються їх свідомістю. І це - професіонали, які отримали необхідну підготовку в армії, в Афганістані, Таджикистані, на Кавказі і у всіх тих місцях, де проходили бойові дії, в яких вони брали участь ». Кілери відрізняються великою обережністю, уважністю, мобільністю, винахідливістю. Зазвичай вони ретельно готуються до «роботи», оглядають місце майбутнього замаху, визначають точки, з яких будуть робити постріл, способи маскування, шляхи відходу, розташування транспорту. Вибухи, а тим більше пожежі, застосовуються рідше. Зустрічалися в кримінальній практиці випадки застосування отрут, а також радіоактивних речовин, що викликають повільну, але вірну смерть. У більш рідкісних випадках «організовується» загибель в результаті нещасного випадку при автомобільній аварії. Найманий вбивця безпристрасний, емоційно відчужений від інших людей. Часто

його характеризують некрофільські риси - прагнення до знищення живого. Додамо до загальної характеристики кілерів їх емоційну врівноваженість, спокій і вміння не привертати до себе увагу.

Окремо охарактеризуємо **жінок-злочинниць**. Найбільш поширеною рисою їхнього характеру є демонстративність (прагнення привернути до себе увагу). Саме демонстративність визначає агресивні злочинні прояви, виконує функцію самоствердження. Жінки, які вчинили насильницькі злочини проти особистості, характеризуються високою імпульсивністю. Вони більш схильні афективному стану. Хоча слід додати, що на відміну від злочинців-чоловіків їм частіше властиве почуття провини за скоєне злочинне діяння. Деякі дослідники підкреслюють, що жіночому злочинній поведінці в цілому притаманна емоційність, в той час як чоловічому - логічність. **Особи, які вчинили необережні злочини**, принципово відрізняються за своїм психологічним особливостям від осіб, які вчинили умисні злочини.

Для необережних злочинців характерно покладання провини за невдачі, втрати на себе, на відміну від навмисних злочинців, для яких характерна схильність в усьому звинувачувати оточуючих. Необережні злочинці характеризуються також високим рівнем тривожності, схильністю до хвилювань при стресі і надлишковим самоконтролем, виявляють невпевненість в собі. В екстремальних ситуаціях вони легко втрачаються і схильні до емоційної, а не раціональної реакції на загрози. Все це призводить до дезорганізованої поведінки в аварійній ситуації, збільшення кількості помилок. Додамо, що знаходження таких осіб у стані алкогольного сп'яніння максимально сприяє підвищенню аварійності в умовах дорожнього руху.

3.6. Психологія злочинних груп

Найважливішим структурним елементом кримінальної психології є психологія злочинних груп. Традиційну злочинну групу визначають як малу неформальну групу, що об'єднує на основі спільної протиправної діяльності людей, що прагнуть до досягнення спільної злочинної мети.

Основні закономірності формування злочинної групи:

- добровільне об'єднання;
- єдина мета спільної діяльності;
- постійне розширення злочинної діяльності;
- формування злочинних груп від простих об'єднань до груп високого рівня організації;
- існування внутрішньої психологічної структури групи;
- висунення лідера злочинної групи.

Існує наступна типологія традиційних злочинних груп:

- 1) Проста організована група;
- 2) структурна (складна) організована група;
- 3) організоване злочинне угруповання;
- 4) бандитське формування;
- 5) злочинна організація (співтовариство);
- 6) мафія;
- 7) кооперація професійних злочинних лідерів («злочинців в законі»).

Проста організована група - відносно примітивна форма об'єднання злочинців у групи чисельністю в середньому 2-4 людини. У цих групах немає складної структури, суворої співвідпорядкованості, чітко вираженого лідера. В прості організовані групи об'єднуються розкрадачі, шахраї, квартирні злодії, вуличні грабіжники, неповнолітні.

Структурна (складна) організована група відрізняється більшою стійкістю, ієрархічністю, дотриманням принципу єдиноначальності. Чисельний склад таких груп - 5-10 і більше осіб. Злочинна діяльність носить постійний характер, найчастіше це вчинення майнових злочинів або корисливо-насильницьких. Серед членів злочинної групи культивуються кримінальні ідеї, традиційні професійні навички, погляди, переконання. Зазначені групи займаються професійними крадіжками (квартирними, автомобільними), грабежами, розбоями, здирництвом (рекетом), шахрайством, контрабандою.

Організоване злочинне угруповання - це численне злочинне об'єднання, що об'єднує в своїх рядах десятки і навіть сотні осіб, що

активно займаються злочинною діяльністю. Існує ряд різновидів угруповань, що розрізняються по зв'язкам, злочинної субкультури, ієрархії, способам діяльності, національним особливостям і т.д. Найбільш яскраво виражаються два види: 1) «бригада», в основі якої лежить об'єднання за територіальною ознакою (за місцем проживання) вирости разом хлопців; 2) «грумада» - злочинне утворення, що складається в своїй основі з немісцевих жителів.

Бандитське формування (утворення) передбачає створення озброєної групи з метою нападу на державні, громадські підприємства, на окремих громадян. Обов'язкові ознаки банди - наявність зброї та злочинної спрямованості. Чисельний склад банди не перевищує, як правило, 10 людей. Від усіх злочинних утворень банди відрізняються найвищим рівнем організованості, конспірацією, беззаперечним підпорядкуванням ватажку, виключної жорстокістю по відношенню до жертви.

За ступенем злочинної спрямованості виділяють три категорії банд.

- *Класичні банди* (в дореволюційній Росії - зграї) здійснюють традиційні злочину - напади на банки, ощадкаси, інкасаторів, а також на копальні, музеї, квартири шляхом відкритого збройного нападу.
- *Спеціалізовані банди* практикуються на вчиненні одного, максимум, двох видів злочинів, найчастіше це нападу на банки, інкасаторів, магазини.
- *«Заказники»* - банди, які вчиняють злочини по «замовленням». Професійні «заказники» зазвичай не входять в злочинні угруповання, хоча і можуть мати зв'язки з їхніми лідерами («замовниками»). Злочини відбуваються за грошову винагороду.

Злочинна організація (спільнота) - стійке, складне, ієрархічне кримінальне освіту, відрізняється наступними ознаками:

- наявність матеріальної бази;
- колегіальна форма керівництва;
- статут у вигляді неформальних норм поведінки, традицій і

- законів, санкцій за їх порушення;
- функціонально-ієрархічна система - поділ організації на складові групи;
- інформаційна база - збір різного роду відомостей, розвідка і контррозвідка.

Дослідження сучасних злочинних співтовариств дозволяють виділити, принаймні, п'ять видів учасників злочинних формувань (організацій).

- Лжепідприємців, що спеціалізуються на фінансових аферах (отримання незаконних кредитів і їх привласнення шляхом лжебанкротства, підкупу співробітників банківської системи; «перекачування» коштів і т.п.).
- Гангстери - займаються рекетом, контролюють традиційні сфери протиправної діяльності: наркобізнес, гральний бізнес, проституцію.
- Розкрадачі («держвори») - організовані групи злочинців у сфері торгівлі, приватизації, збуті сировини та ін..
- Корупціонери - групи державних чиновників в органах влади, управління, зрадники в правоохоронних органах.
- Координатори - еліта злочинного світу, як правило, «зłodії в законі» або «авторитети», що підтримують стабільність системи організованої злочинності шляхом взаємодії з кожним з названих вище учасників.

Кримінологи вважають, що там, де відзначається активна діяльність координаторів, можна говорити про наявність *мафії*, або злочинного синдикату.

Мафія - таємна злочинна організація, що має корумповані зв'язки і рольовий статус в злочинному середовищі або тіншовій економіці. «Закони» мафії засновані на конспірації, жорстокої

дисципліни, суворої ієрархії, законах «смерті» (обітницю мовчання) і «вендети» (кровної помсти).

Класична мафія (сицилійська) - це своєрідна модель «сім'ї», обов'язком кожного члена якої є її шанування, саме з неї він зобов'язаний брати приклад. Кожен мафіозі повинен допомагати своєму брату і виручати його з біди, навіть ціною власного життя.

Кооперація професійних злочинних лідерів («зłodіїв в законі») має всі ознаки злочинної організації, але відрізняється розмитістю структури, відсутністю території та місця свого перебування. Особлива небезпека пов'язана з тим, що в діяльності сучасних «зłodіїв в законі» стали з'являтися елементи міжнародної злочинності. Управління кооперацією здійснюється за допомогою зłodійських сходок, а вплив на кримінальну середу - за допомогою спеціально виділених осіб і зłodійських звернень. До основних «законам» спільноти рецидивістів ставилися аж до недавнього часу, за даними А.І. Гурова, сім *наступних правил*.

- Головний обов'язок члена спільноти - безмежна відданість «зłodійській ідеї». Зрада вважалася неприпустимим, його не могли виправдати ні тортури, ні стан наркотичного сп'яніння, ні навіть розлад психіки. Зłodієві заборонялося також займатися суспільно корисною діяльністю, а на початковому етапі - мати сім'ю, підтримувати зв'язок з родичами. Наприклад, зустрічалася у рецидивістів 40-50-х рр.. татуювання «не забуду матір рідну» мала на увазі зłodійську сім'ю, яка стала для них як би матір'ю.
- Зłodієві заборонялося мати будь-які контакти з органами правопорядку, крім випадків, пов'язаних зі слідством і судом. Воно було спрямоване проти можливих випадків зради інтересів спільноти.
- Члени спільноти повинні бути чесними по відношенню один до одного. Зłodій, наприклад, не міг образити чи вдарити співучасника. Що стосується ставлення не до членів касті, то тут дозволялося робити все, що сприяє зміцненню авторитету

угруповання. Не випадково «законники» вважають себе «князями» в злочинному середовищі.

- «Злодії в законі» повинні стежити за порядком в зоні табору, встановлювати там повну владу злодіїв. В іншому випадку вони несуть відповідальність перед злодійською сходки.
- Злодії повинні залучати до своєї середовище нових членів, вести "активну роботу» з молоддю, особливо з неповнолітніми. Система залучення була досить ефективною. Новачків зваблювали «злодійський романтикою», «красивим життям», вільної від зобов'язань перед суспільством, спокушали владою грошей і культом насильства. Їх привчали до горілки, наркотиків, зводили з злодійськими повіями. З іншого боку, їх шантажували і вбивали, змушуючи брати на себе вину за злочини, вчинені злодіями.

У місцях позбавлення волі члени спільноти використовували кандидатів («пацанів») для різних доручень - збору коштів для спільної каси («общака»), а нерідко - у сексуальних цілях. Таким був шлях у злодійське співтовариство майже у кожного злодія, що, безумовно, сприяло формуванню у нього цинізму, жорстокості, зневаги до моральних цінностей суспільства.

- Злочинці не повинні цікавитися питаннями політики, виступати в якості потерпілих і свідків на слідстві і в суді.
- Найбільш «принципове», але суттєве положення - це обов'язкова вміння члена спільноти грати в азартні ігри, оскільки вони допомагають спілкуванню, сприяють встановленню влади над іншими ув'язненими, у яких злодії виграють не тільки майно, а й життя, створюючи тим самим оточення смертників для виконання особливих доручень. Ігри, в яких ставкою було життя, іменувалися «три зірочки» або «три кісточки». Ця традиція збереглася з часів царської сахалінської каторги.

Структура організованих злочинних утворень, що складаються з декількох десятків активних членів, включає три рівні структурних ланок:

- 1) на нижньому рівні - виконавчі ланки (елементи);
- 2) на середньому рівні - організаційно-контрольні ланки і групи безпеки;
- 3) на верхньому рівні - керівні ланки (групи лідерів, елітарна група).

Виконавцями можуть бути рядові представники різних видів злочинності, як економічної, так і загальнокримінальної.

Основними завданнями організаційно-контрольного ланки, розташованого в середній частині злочинної піраміди, є:

- забезпечення реалізації рішень керівників спільноти;
- контроль за діяльністю виконавців;
- здійснення всіляких посередницьких повноважень;
- розробка заходів з підвищення результативності злочинної діяльності виконавців;
- вирішення спорів між окремими членами організації і входять до неї угрупованнями;
- збереження злочинно здобутих цінностей;
- організація матеріальної допомоги членам злочинного формування, що потрапили в місця ув'язнення, і їх сім'ям.

Вищі ешелони влади злочинних співтовариств складаються з лідерів і наближених до них осіб. Всі вони вирішують загальні організаційні питання, виробляють стратегію і тактику злочинної діяльності, вживають заходів по «відмиванню» і примноженню злочинно здобутого капіталу, підтримують зв'язки з іншими злочинними співтовариствами, в тому числі закордонними.

Сучасному лідеру організованого злочинного співтовариства притаманні такі риси:

- наявність досвіду злочинної діяльності;

- сильні вольові якості;
- досить високий рівень розумових здібностей;
- велика фізична сила;
- вміння тримати слово;
- підприємливість;
- комунікабельність;
- рішучість у діях;
- швидкість орієнтування і здатність приймати рішення в складних для злочинного співтовариства ситуаціях;
- вміння забезпечити конспіративність підготовлених і скоєних формуванням злочинів;
- знання внутрішніх і зовнішніх умов функціонування спільноти.

У кримінальній психології *лідери злочинних груп за стилем керівництва поділяються на такі категорії:*

- 1) *лідер-натхненник* - пропонує свою програму, визначає норми поведінки, цілі і завдання;
- 2) *лідер-ініціатор* - особисто організує дії злочинної групи і керує ними, здійснює програму, вироблену раніше всією групою;
- 3) *лідер змішаного типу* - поєднує в собі риси лідера-натхненника і лідера-організатора, задає програму і одночасно організує її виконання.

Виділення та викриття лідера - надзвичайно складне завдання. Тому особливе значення має вивчення психологічної структури злочинної групи і ролі лідера в ній. Важливо збирати факти, які свідчать про конфлікти і суперечності між лідером та іншими членами групи. З урахуванням даної інформації слідчий повинен будувати тактико-психологічну лінію своїх дій. Ці знання є невід'ємною умовою ефективної боротьби з організованою злочинністю.

Питання для самоперевірки

- Розкрийте типологію злочинних груп.
- Дайте характеристику організованих злочинних груп

- Які існують різновиди бандитських груп?
- Дайте характеристику організованих злочинних співтовариств.
- Перелічіть основні ознаки мафії.
- У чому специфіка кооперації «злочинів в законі»?
- Назвіть основні функціональні ознаки організованих злочинних формувань.
- Яка структура організованих злочинних формувань?
- Перелічіть основні функції злочинних традицій і звичаїв.
- Які психологічні механізми згуртування злочинної групи?
- Назвіть основні атрибути кримінальної субкультури і охарактеризуйте їх.

Література

- Аминов И.И. Юридическая психология. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — С. 74—100.
- Васильев В.Л. Юридическая психология. — СПб.: Питер, 2004. — С. 321—379.
- Романов В.В. Юридическая психология: учеб. для вузов. — М., 2004.
- Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. — М.: Зеркало, 2003. — С. 65—116.
- Энциклопедия юридической психологии / под ред. А.М. Столяренко. — М., 2003.
- Юридическая психология: хрестоматия / сост. В.В. Романов, Е.В. Романова. — М., 2000.

Тема № 4. Психологія окремих слідчих дій

Мета: Допомогти студентам у засвоєнні психологічної характеристики слідчої діяльності, мати уявлення про психологічно важливі аспекти допиту, очної ставки, обшуку;

Основні поняття: слідча діяльність, свідок, потерпілий, допит, повторний допит, очна ставка, обшук

План

- 4.1. Психологіческая характеристика слідчої діяльності
- 4.2. Психологія допиту
- 4.3. Психологія очної ставки
- 4.4. Психологія обшуку

Методичні рекомендації до вивчення Теми 4.

При вивченні пункту 4.1. важливо узагальнити психологічну характеристику діяльності юриста

Вивчаючи пункт 4.2. та 4.3. зверніть увагу на психологічні особливості допиту свідка і потерпілого, очній ставки; - мотиви дачі неправдивих показань свідком

Вивчаючи пункт 4.4. проаналізуйте: - процес збирання інформації про подію злочинному подію на місці його вчинення, - примусове обстеження особистості, приміщень, споруд, ділянок місцевості, що знаходяться у віданні обшукуваної особи, для відшукання і вилучення приховуваних об'єктів, що мають значення для справи.

4.1. Психологіческая характеристика слідчої діяльності

Психологічна характеристика діяльності слідчого передбачає розкриття її психологічної структури. В.Л. Васильєв виділяє у професійній діяльності слідчого шість сторін.

- *Соціальна діяльність* включає в себе профілактичні заходи, правову пропаганду, участь слідчого у перевихованні злочинця.
- *Пошукова (пізнавальна) діяльність* - збирання слідчим інформації про подію злочину.
- *Реконструктивна діяльність* - аналіз усієї зібраної інформації, висування версії, планування.
- *Посвідчувальний діяльність* - це приведення всієї здобутої інформації в спеціальну, передбачену законом форму - протокол, постанову і т.д.
- *Комунікативна діяльність* полягає в отриманні необхідної інформації за допомогою спілкування.
- *Організаторська діяльність* полягає в вольових діях, спрямованих на реалізацію і перевірку гіпотез (версій) і планів і проявляється у двох формах: самоорганізації та організації

людей для спільного вирішення професійного завдання. Всі ці компоненти взаємопов'язані між собою і складають єдину цілеспрямовану діяльність слідчого. Мабуть, найважливішою частиною роботи слідчого є допит і не тільки тому, що займає більше чверті робочого часу.

4.2. Психологія допиту

Допит - найпоширеніший спосіб отримання доказів у справі і найбільш психологізовані слідча дія, пов'язане з особистісними особливостями допитуваного і допитуює, з психічним взаємодією між ними. Проведення допиту вимагає від слідчого високої загальної, психологічної та професійної культури, глибокого знання людей, їх психології, майстерного володіння тактичними прийомами допиту.

Центральними психологічними проблемами допиту є:

- діагностика істинності показань;
- система прийомів правомірного психічного впливу з метою одержання правдивих показань;
- способи викриття неправдивих свідчень.

Залежно від процесуального становища допитуваного розрізняють *допит свідка, потерпілого, обвинувачуваного, підозрюваного, підсудного, експерта.*

Допити свідка і потерпілого - найбільш розповсюджений різновид допитів.

Свідком може бути не тільки людина, безпосередньо сприймав подія злочину, а й той, кому стало відомо про це зі слів інших осіб або з інших джерел. Потерпілому злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Він так само, як свідок, може бути допитаний про будь-яких обставин, що підлягають доказуванню, а також про свої взаємини з обвинуваченим. *Допит свідка і потерпілого поділяється на чотири стадії:*

- 1) встановлення психологічного контакту з допитуваним;
- 2) вільний розповідь допитуваного;
- 3) постановка уточнюючих питань;
- 4) ознайомлення з протоколом та магнітної записом свідчень.

На встановлення контакту впливають обстановка допиту, манера поведінки слідчого, вміння володіти собою, його тон, зовнішній вигляд (підтягнутість, охайність).

Після встановлення контакту з допитуваним слідчий пропонує йому розповісти все відоме у справі. Це робиться для того, щоб не збити допитуваного з послідовного викладу обставин, що мають відношення до справи.

На наступному етапі слідчий за допомогою різних питань уточнює, заповнює прогалини, виявляє нові факти, не згадані у вільній розповіді. Питання, заздалегідь підготовлені слідчим, можуть бути:

- доповнюючі - задаються з метою заповнити отримані свідчення, усунути наявні в них прогалини;
- уточнюючі - також можуть задаватися з метою деталізації показань, але частіше - для уточнення, конкретизації отриманих відомостей;
- нагадуючі - спрямовані на пожвавлення пам'яті допитуваного.

Нагадують питань зазвичай задається декілька, щоб допомогти допитуваному пригадати обставини забутого події.

Навідні запитання надають вселяє вплив на допитуваного, орієнтують його на те, яку відповідь хотів би почути від нього слідчий, і можуть завадити встановленню істини при розслідуванні, тому вони заборонені законом;

- *контрольні* - задаються з метою перевірки отриманих відомостей;
- *викривають* - спрямовані на викриття допитуваного у брехні, очевидною для слідчого. Зазвичай вони супроводжуються

пред'явленням достовірних доказів, що спростовують дані свідчення.

Як показує слідча практика, у багатьох випадках допитувані забувають якісь окремі деталі даного слідство події. Забування - природний процес, тому слідчого повинно насторожувати не стільки те, що допитуваний забув якісь факти, скільки те, що він занадто легко призводить подробиці давно події. Це може свідчити про завчених свідченнях. Слід пам'ятати, що на процес запам'ятовування впливають емоції, настрої, інтереси і т.д. Більш міцно запам'ятовує обставини події потерпілий, оскільки постраждалим особою вони сприймаються і переживаються емоційно, а й у цієї особи запам'ятовування може мати певні прогалини. З метою «пожвавлення» пам'яті свідка чи потерпілого (ці прийоми можна використовувати також і при допиті підозрюваного і обвинуваченого, які щиро прагнуть згадати те чи інше обставина) застосовуються такі тактичні прийоми.

У ході **звичайного** допиту суд та інші учасники судового процесу з'ясовують обставини справи, які їх цікавлять, при допиті підсудного, потерпілого, свідка, експерта. Звичайний допит припускає розповідь допитуваного у довільній формі; відразу ж можуть ставити запитання суд, прокурор, захисник без будь-якої черговості з будь-яких обставин справи.

Перехресний допит припускає, що сторони, які беруть участь у справі, можуть по черзі ставити запитання допитуваному з тієї самої обставини, для того щоб уточнити, розширити і перевірити його показання. "Перехресний допит із більшим успіхом, ніж звичайний, дає змогу розкрити суперечності в показаннях, виявити в них промахи, уточнити деталі і викрити допитуваного в даванні неправдивих показань. Він виявляється ефективним в усіх випадках, коли в показаннях допитуваного є внутрішні суперечності, неточності, коли виникають сумніви в повноті, правдивості і правильності показань.

Коли допустимий перехресний допит? Цей вид допиту застосовується тільки після того, як допитуваний вільно викладе свої показання в справі і відповідь на поставлені запитання.

Подібна послідовність дає можливість повніше з'ясувати факти, які підлягають уточненню в ході перехресного допиту. Найчастіше запитання на перехресному допиті спочатку ставить обвинувач або захисник, а потім інші учасники судового процесу.

Сутність **шахового** допиту полягає в тому, що при допиті особи водночас пропонуються запитання іншим особам щодо тих обставин і фактів, про які йдеться в цей момент. Мета шахового допиту — підтвердити або спростувати показаннями інших осіб відомості, отримані в ході основного допиту конкретної особи. Наприклад, допитуючи підсудного, водночас ставлять запитання потерпілому, свідкам тощо.

Отже, шаховий допит відрізняється від перехресного за такими ознаками:

а) при шаховому допиті допитує один із учасників судового процесу, а при перехресному допит проводять багато осіб;

б) при шаховому допиті та сама обставина з'ясовується одним допитувачем у різних осіб, а при перехресному кілька допитувачів установлюють ту саму обставину в однієї особи.

Додатковий допит полягає у тому, що суд і учасники судового процесу з'ясовують ті факти й обставини справи, що були з різних причин упущені в ході основного допиту, або уточнюють факти, із приводу котрих інші свідки, що потерпіли, підсудні дали інакші показання, ніж особа, яка підлягає додатковому допиту. Застосування додаткового допиту найбільш ефективно, коли підсудний заперечує свою провину або потерпілий (свідок) дає суперечливі показання.

Повторний допит проводиться тоді, коли після основного допиту в зв'язку з дослідженням інших доказів виникають сумніви в правильності отриманих показань або виникає необхідність для їхнього уточнення. Наприклад, допитом одного підсудного суд з'ясував окремі факти події, що сталася, інші ж підсудні дали суду з цієї ж події інакшу фактичну інформацію. У цьому разі суд і учасники судового процесу мають право повторно допитати підсудного.

Судовою психологією і криміналістикою на основі узагальнення судової практики розроблені тактичні прийоми допиту, серед них найефективнішими є:

а) зіставлення — застосовується для усунення суперечностей, що містяться в показаннях. Зміст прийому — зіставлення суперечливих частин показань (суперечливих показань у цілому) з іншими доказами, що не узгоджуються з ними (при цьому докази не повинні викликати сумнівів в їхній правдивості);

б) деталізація (конкретизація) — постановка запитань, що дають змогу розділити (розчленувати) загальні і недостатньо конкретні показання на окремі факти і більш глибоко їх вивчити;

в) уточнення — постановка запитань із метою з'ясування деталей аналізованого епізоду події (час учинення визначених дій, їхньої послідовності, місця і т. д.);

г) контроль — постановка запитань, які прямо не стосуються теми допиту, але дають можливість одержати контрольні відомості для перевірки правильності показань.

Контроль дозволяє оцінити достовірність показань у цілому;

г) нагадування — постановка запитань, що допомагають допитуваному пригадати окремі факти або деталі події. Прийом варто використовувати з урахуванням того, що нагадування про окремі моменти події і постановка навідних запитань — два принципово різних підходи;

д) наочність — використання в ході допиту різноманітних наочних приладів (планів, схем, ілюстрацій, фотознімків, предметів і т. д.), щоб викликати у допитуваного асоціативні уявлення.

Як правило, зазначені тактичні прийоми судового допиту застосовуються в певному поєднанні.

Розглянемо докладніше психологічні особливості допиту підсудного, потерпілого і свідків.

Допит підсудного. В чому відмінність допиту підсудного в суді від допиту цієї ж особи як обвинувачуваного на попередньому розслідуванні? От яку відповідь на це запитання дає О. Ратінов. Характеризуючи психологічні особливості

підсудного, він відзначає, що вони "обумовлені близькістю остаточного рішення справи, гласністю допиту, наявністю вагомих обвинувальних доказів, знайомством обвинуваченого з усіма матеріалами попереднього розслідування, які в його присутності і за його участю перевіряються на суді, більшою підготовленістю до захисту. Дія цих факторів дуже різноманітна і часом суперечлива"¹.

Допит з використанням асоціативних зв'язків.

Асоціативний зв'язок за суміжністю - між образами предметів і явищ у тому одночасному або послідовному порядку, в якому вони сприймалися. З цією метою допитуваного можуть вивозити на місце події, де в його пам'яті «оживають» деталі події.

Асоціативний зв'язок за подібністю. Аналогічну функцію, що і в попередньому прийомі, виконує пред'явлення допитуваному не відносяться безпосередньо до справи предметів, слів, виразів і т.д. Запропонований слідчим подразник (наприклад, фотографія людини) може викликати в пам'яті допитуваного образ якоїсь людини, схожого на зображеного на фотографії.

Асоціативний зв'язок по контрасту. Цей прийом заснований на використанні тимчасових зв'язків в пам'яті допитуваного, що включають уявлення про протилежні, що контрастують об'єктах. Наприклад, подія, що цікавить слідство, сталося влітку. Якщо допитуваний не може сказати, коли ця подія була, то, нагадавши йому про зиму, можна допомогти відновити в його пам'яті забуте час.

Асоціативний зв'язок за допомогою наочності. Цей прийом застосовується в тому випадку, коли допитуваний не може сформулювати словами ті чи інші ознаки предмета, явища. Тоді йому пред'являють ті чи інші предмети, пов'язані з важливими наслідок обставинами. Такі предмети можуть виявитися своєрідним стимулом для пригадування: їх вид викличе пов'язані з ними в пам'яті допитуваного асоціації, які й приведуть до пригадування об'єкта, що цікавить.

Повторний допит по обмеженому колу обставин.

При повторній дачі показань допитуваний може пригадати забуті їм при першому допиті факти, обставини. Пояснюється це психологічним механізмом ремінісценції, під яким розуміється явище посилення в пам'яті нових смислових зв'язків при відстроченому відтворенні. Прийоми по «пожвавленню» асоціативних зв'язків можуть бути використані і в тих випадках, коли свідок або потерпілий дає невірні показання, сумлінно помиляючись і щиро вважаючи, що говорить правду.

Успішність допиту багато в чому визначається правильним вибором часу його проведення та правильною організацією виклику допитуваного особи. Як свідчить практика, передчасний допит (особливо підозрюваного і обвинуваченого), так само як і запізнілий, може негативно позначитися на подальшому розслідуванні. При виборі часу допиту необхідно враховувати два фактори: суб'єктивний і об'єктивний. До *суб'єктивних факторів відноситься* стан готовності до допиту слідчого і допитуваного. Перед складним допитом слідчий повинен перебувати в хорошій «формі», тобто в такому емоційно-вольовому стані, яке забезпечувало б йому вільне оперування наявними матеріалами справи, успішний контроль за психікою допитуваного особи і управління цією психікою в рамках закону з метою отримання від цієї особи найбільш правдивих і повних показань. Слідчий також повинен успішно регулювати власні психічні стани під час допиту.

До об'єктивних факторів, що визначають готовність слідчого до допиту, відносяться: - ґрунтовне вивчення ним матеріалів справи; - розробка версій, які слід перевірити при допиті; - складання докладного плану допиту; - вивчення особистості допитуваного особи.

Обов'язковою умовою при підготовці до складного допиту (у першу чергу, підозрюваного і обвинуваченого) є розробка психологічних прийомів встановлення контакту з допитуваним, оскільки в багатьох випадках саме відсутність психологічного контакту стає перешкодою до розкриття злочину взагалі.

Вирішення питання про те, де, в якому місці допитувати (за місцем провадження розслідування або за місцем знаходження допитуваного), залежить від конкретної ситуації. Допити підозрюваного і обвинуваченого мають свої особливості, які проявляються вже в специфіці встановлення психологічного контакту. Важливу роль тут відіграє емоційний стан слідчого, його налаштованість і тон допиту. Спокійний, рівний тон слідчого, його емоційна врівноваженість знімає напруженість у допитуваного, викликає довіру. Як відзначають багато авторів, важче встановлюється контакт з обвинуваченим, раніше судимим і налаштованим на дачу завідомо неправдивих показань. Допит набуває характер протиборства. У цій ситуації психологічної завданням слідчого є навіювання обвинуваченому поваги до свого супротивника, неможливості обдурити слідство, що може допомогти встановити контакт. Допит обвинуваченого, повністю визнає себе винним, як правило, носить безконфліктний характер, за винятком випадків самообмови чи спроб приховати від слідства або применшити провину будь-кого з співучасників.

Найчастіше слідчому доводиться стикатися з відмовою обвинуваченого давати взагалі будь-які свідчення. Тоді слідчому доводиться надавати на такого обвинуваченого тактичне вплив, який здійснюється шляхом:

- переконання обвинуваченого в неправильності його позиції;
- використання факту дачі показань співучасниками обвинуваченого;
- використання протиріч між інтересами співучасників.

Особливості тактики допиту підозрюваного полягають у тому, що дані про його особистості, якими володіє слідчий, зазвичай обмежені. Крім того, у слідчого ще немає переконливих доказів, як при допиті обвинуваченого. Разом з тим є і перевага - фактор раптовості, що не дозволяє допитуваному продумати лінію захисту, осмислити, якими доказами його вини розпорядженні

Помилкові свідчення дають не тільки підозрювані, але і свідки, і потерпілі, як у своїх інтересах, так і на шкоду їм (наприклад, при самообмову).

Мотивами дачі неправдивих показань свідком можуть бути наступні:

- боязнь помсти з боку підозрюваного, обвинуваченого, їхніх родичів і знайомих;
- побоювання зіпсувати відносини з іншими особами, що проходять у справі;
- бажання вигородити або пом'якшити вину підозрюваного (обвинуваченого) в силу родинних, сімейних, дружніх мотивів чи з корисливих міркувань, а також протилежне намір посилити провину зазначених осіб - з помсти, ревнощів і т.д.;
- небажання надалі виступати в якості свідка, впізнаючого або учасника іншої слідчої дії, бути викликаним до суду і т.д.;
- прагнення приховати свої власні непорядні вчинки, аморальну поведінку і т.д.

У потерпілого додаються наступні мотиви:

- бажання применшити шкоду, заподіяну злочином потерпілому, щоб приховати джерело придбання втрачених цінностей;
- прагнення перебільшити завдану злочином шкоди як з почуття помсти, так і з користі та інших спонукань (ревності, злоба і т.д.).

Найбільш часто серед мотивів дачі неправдивих показань у підозрюваних і звинувачених зустрічаються такі:

- бажання уникнути відповідальності за скоєне або применшити свою вину, або понести покарання не за вчинене, а за менш тяжкий злочин - дійсне або уявне;
- прагнення вигородити або пом'якшити вину співучасників у силу дружніх, сімейних чи родинних зв'язків, з корисливих міркувань;
- прагнення обумовити співучасників з помсти або з метою забезпечення власної безпеки у майбутньому, а також обмовити себе в силу хворобливого стану психіки або з вихваляння і т.д.;

- прагнення обмовити себе, щоб приховати непристойна, в тому числі і злочинне, поведінка близької людини.

При викритті в брехні свідка і потерпілого найчастіше використовують:

- роз'яснення правових наслідків дачі неправдивих свідчень;
- роз'яснення шкідливих наслідків дачі неправдивих показань для близьких допитуваному осіб з числа потерпілих, підозрюваних, обвинувачуваних;
- вплив на позитивні сторони особистості допитуваного (почуття власної гідності, сміливість, благородство, принциповість і т.д.).

До основних прийомів викриття підозрюваного і обвинуваченого в дачі ними неправдивих показань, а також надання на них правомірної психологічного впливу з метою отримати правдиві свідчення відносяться наступні.

- *Переконання.* Цей прийом полягає у зверненні слідчого до здорового глузду допитуваного, спонукання його до каяття і щирого визнання шляхом роз'яснення як шкідливих наслідків заперечування і брехні, так і сприятливих наслідків визнання своєї провини і активного сприяння розслідуванню злочину, а також злочинів минулих років, що залишилися нерозкритими.
- *Використання позитивних властивостей особистості допитуваного.* Звернення слідчого до позитивних якостей співрозмовника в багатьох випадках приносить користь.
- *Припинення брехні.* Даний прийом застосовується тоді, коли немає необхідності давати можливість підозрюваному або обвинуваченому «розгортати» брехня, коли у слідчого є достовірна інформація з приводу обставин, що з'ясовуються під час допиту.

- *Вичікування.* Цей прийом застосовується до осіб, у яких відбувається боротьба мотивів, один з яких спонукає до дачі неправдивих показань або відмові від дачі показань, а інший - до визнання своєї провини, каяття у скоєному. Враховуючи коливання допитуваного, слідчий, повідомляючи певні відомості, навмисне «закладає» в його свідомість таку інформацію, яка повинна забезпечити перемогу позитивних мотивів, і потім робить перерву в допиті, вичікуючи, коли допитуваний сам відмовиться від мотивів, які спонукають його до дачі неправдивих свідчень.
- *Допущення легенди.* Нерідко слідчий, знаючи або здогадуючись про те, що підозрюваний чи обвинувачений дає неправдиві показання - легенду, надає йому можливість викласти її. Давши можливість допитуваному висловити все, що йому заманеться, слідчий пред'являє вагомі докази, що спростовують, розвінчують легенду. Захоплений зненацька і не підготовлений до створення нової брехні, допитуваний може дати правдиві свідчення.
- *Раптовість.* Даний прийом полягає в несподіваному для допитуваного вирішенні слідчого провести після допиту те чи інше слідчу дію, в той час як допитуваний, переконаний у необізнаності слідчого про тих чи інших обставин справи, вважає цю дію неможливим. Різновидом використання фактора раптовості на допиті є такий поширений прийом викриття, як несподіване пред'явлення доказів.
- *Послідовність.* Цей прийом за своїм характером протилежний попередньому. Вважається, що іноді буває доцільно пред'являти докази послідовно (за прикладом наростання доказової сили).
- *Зняття напруги.* Вплив на допитуваного інтонаціями голосу, окремими фразами знімає напруженість і скутість. Успішне зняття напруги сприяє відвертого визнання.
- *Інерція.* Сутність цього прийому зводиться до того, що

слідчий, розмовляючи з обвинуваченим, непомітно переводить розмову зі сфери абстрактного, стороннього розмови в сферу розмови по суті. При цьому обвинувачений, говорячи про «стороннього», «за інерцією» проговорюється про те, про що не хотів би говорити.

- *Відволікання уваги.* Враховуючи те, що обвинувачений завжди чуйно і пильно стежить за ходом допиту з метою вловити, що для слідчого важливо, і що видається їй другорядним, його увагу штучно переводять на ділянки, не мають головного значення, і тим самим відволікають від більш важливих ділянок. Допитуваний буде ставитися з меншою обережністю до своїх показань.

- *Створення враження хорошої поінформованості слідчого.* Слідчий, використовуючи цей прийом, не обманюючи допитуваного, в той же час переконує його у своїй поінформованості. В результаті це може змусити обвинуваченого припинити відмова.

- *Форсований темп допиту.* Цей прийом полягає в тому, що слідчий, використовуючи активну позицію, бере ініціативу в свої руки і випереджає думка «противника» заздалегідь заготовленими ходами у формі запитань або суджень. При високому темпі подачі питань допитуваний, прийнявши цей темп, виявиться не в змозі ретельно обдумувати і «розтягувати» відповідь.

4.3. Психологія очної ставки

Очна ставка - слідча дія з одночасного допиту двох осіб, допитаних раніше, з метою усунення протиріч, які є в їхніх показаннях. Характерною особливістю такого допиту є те, що в більшості випадків на початку очної ставки між її учасниками існують конфліктні відносини.

Основна мета очної ставки - викриття особи, протидіє слідству. «Живий джерело правдивої інформації, - зазначає М.І. Еникеев, - тут виступає основним фактором психічного впливу. І іноді детальне відтворення другорядних деталей робить вирішальний вплив на припинення опору протиборчої особи. Проте цей опір може бути стійким. Само протидіє особа може чинити сильний психічний вплив на допитуваного, що дає свідчення. Тут необхідна система заходів, що блокують можливість такого негативного впливу».

Проведення очної ставки за участю підозрюваного або обвинуваченого, дає неправдиві свідчення, в умовах тактичного ризику можливе за наявності таких умов:

- свідчення правдивого учасника досить широкі за своїм змістом і охоплюють всі подія злочину або істотні його обставини;
- в розпорядженні слідчого знаходиться сукупність доказів, що підтверджують основні положення показань правдивого учасника;
- у слідчого є впевненість, що правдивий учасник забере при проведенні очної ставки дієву позицію, спрямовану на викриття неправдивих свідчень. Але і при наявності зазначених умов слідчий повинен дуже ретельно продумати весь хід проведення очної ставки, черговість і форму постановки питань.

Успіх очної ставки у величезній мірі залежить від того, як слідчий проведе попередню психологічну підготовку учасника очної ставки, яка виражається в:

- активізації подальшого впливу в ході очної ставки на особу, що дає неправдиві свідчення. Психологічна підготовка учасника очної ставки має на меті викликати у нього певні активні психічні стани, впевненість, стійкість і т.д., що сприятиме більшій переконливості його доводів на очній ставці;

- підготовці учасника очної ставки до можливого негативного впливу на нього іншого учасника для граничного зменшення цього негативного впливу;

- зміцненні вольових якостей учасника очної ставки, що дасть йому можливість активно виконати свою роль і не піддатися навіюванню, можливим загрозам з боку іншого учасника. Це, в першу чергу, відноситься до потерпілих, яким належить дати свідчення на очній ставці зі злочинцем.

Очна ставка може проводитися також для усунення істотних протиріч, викликаних сумлінним помилкою одного з допитуваних, який забув певні обставини. В цьому випадку можуть використовуватися різні докази, що сприяють поживавленню асоціацій.

4.4. Психологія обшуку

Ще одна важлива слідча дія - *обшук*. Воно направлено на примусове обстеження особистості, приміщень, споруд, ділянок місцевості, що знаходяться у віданні обшукуваного особи та членів його сім'ї або будь-якої організації, для відшукання і вилучення приховуваних об'єктів, що мають значення для справи, а також виявлення розшукуваної особи або трупа.

Підготовка до обшуку передбачає збір інформації про обшукуваного і висунення версій. Важливо знати професійні та психологічні особливості особистості, так як це прямо впливає на обрання місця приховування того чи іншого об'єкта. Слідчий повинен також враховувати дії обшукуваного, вчинені ним до проведення обшуку: які місця відвідував, які предмети здавав в ремонт і т.д.

При виготовленні схованок, сховищ злочинці враховують цілий ряд факторів психологічного характеру.

- Розрахунок на появу фактора втоми і автоматизму. Так, шуканий документ часто кладуть до книги, що знаходиться в середині книжкової полиці. Розрахунок при цьому ґрунтується на тому, що книги будуть оглядати з якогось краю полки, а до середини полки вже проявиться певний автоматизм, стомлення, при яких слідчий не буде уважно перегортати кожен сторінку.
- Розрахунок на бридливість (закопують предмети в гній, опускають в відхоже місце і т.д.).
- Розрахунок на прояв такту та інших шляхетних спонукань з боку слідчого (приховування об'єктів у ліжечку маленької дитини, в ліжку важкохворого, в могилі близьких родичів і т.д.).
- Навмисна недбалість приховування предмета (залишення його на увазі).
- Відволікання уваги виготовленням схованок-двійників (розрахунок на те, що при виявленні першого порожнього схованки інші такі ж тайники оглядатися не будуть).
- Розрахунок на організацію конфлікту під час обшуку з метою відволікання уваги для переховування шуканого об'єкта.

При проведенні обшуку слід звертати підвищену увагу на предмети, перебування яких у визначеному місці обшукуваного приміщення нелогічно або виглядає штучним, а також на ті з них, які не відповідають обстановці приміщення, «не вписуються» в стиль. В процесі обшуку слідчий може отримати важливу інформацію, спостерігаючи за поведінкою обшукуваного особи, особливо за його мимовільними реакціями. На наближення слідчого до тайників (за принципом дитячої гри в «холодно - гаряче») обшукуваний може реагувати занепокоєнням, раптової пітливостю, блідістю, а на видалення від таких місць - емоційним «полегшенням». Іноді такі реакції можуть бути штучними, спрямованими на відволікання слідчого від пошуків в певних місцях. А.Р. Ратинов в своїй відомій

монографії, присвяченої обшуку і виїмці, наводить ряд прикладів, переконливо ілюструють ефективність зазначеної рекомендації.

При обшуку в будинку спекулянтки С. в спальні було виявлено безліч цінностей. Після цього С. продовжувала нервувати, але коли обшук перейшов в їдальню, помітно повеселішала. Помітивши ці зміни в настрої, обшукували прийшли до висновку про необхідність повторного обшуку в спальні. Вторинні пошуки спочатку не дали результатів. Ще раз була оглянута внутрішність платтяної шафи, і тут увагу привернула масивна задня стінка. Незважаючи на заперечення обшукуваного, обшивка була знята, і під нею виявилася порожнина, в якій зберігалися вироби з дорогоцінних металів і каменів. Під час оформлення протоколу один з учасників обшуку згадав, що коли закінчувався обшук в спальні, С. часто поглядала в один кут кімнати і навіть поплакала при цьому. Було відмічено, що С. намагалася постійно знаходитися біля тих місць, де згодом виявили найбільш цінні речі. Тому було вирішено заново обстежити і той кут. У стіні виявилася незначна нерівність. Після видалення кількох цеглин виявили вузлик з великою кількістю золотих виробів і монет.

Обшук пов'язаний з примусовим вторгненням в приміщення, з обстеженням предметів, документів, пов'язаних з особистим життям громадян. Це пред'являє до поведінки слідчого ряд етичних вимог. Він не має права вдаватися до дій, що принижують гідність особи. Особистий обшук може проводитися тільки особою тієї ж статі і в присутності понятих тієї ж статі. Обшук, як правило, не може бути проведений в нічний час.

Питання для самоперевірки

- Дайте психологічну характеристику слідчої діяльності.
- У чому полягає психологічна підготовка слідчого до допиту?
- Які умови до встановлення слідчим психологічного контакту з допитуваним?
- Які мотиви дачі неправдивих показань свідками і потерпілими?

- Вкажіть основні мотиви дачі неправдивих показань підозрюваним, обвинуваченим.
- Перелічіть основні тактичні прийоми викриття допитуваного у брехні і дайте їх коротку характеристику.
- У чому психологічна складність очної ставки для її учасників?
- Які психологічні передумови успішного проведення очної ставки?
- Як здійснюється слідчим психологічна підготовка учасників очної ставки?
- Чим характеризується з психологічної точки зору огляд місця події?
- Яка роль уяви в пошуково-реконструктивній діяльності слідчого при проведенні огляду?
- Сформулюйте правила спостереження за обшукуваними.
- Які існують прийоми, за допомогою яких викликаються мимовільні реакції у обшукуваного?

Література

- Аминов И.И. Юридическая психология. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. С. 101—158.
- Васильев В.Л. Юридическая психология. — СПб.: Питер, 2002. — С. 465—541.
- Романов В.В. Юридическая психология: учеб. для вузов. — М., 2004.
- Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. — М.: Зеркало, 2003. — С. 117—166.

Тема № 5. Психологія судового процесу при розгляді кримінальних справ

Мета: Дати студентам основні уявлення щодо психології осіб, які здійснюють правосуддя і які ведуть боротьбу зі злочинністю, і їх діяльність, мати уявлення про загальну психологічну характеристику судового процесу.

Основні поняття: судовий розгляд, суддя, прокурор, обвинувальна промова, адвокат, професійно важливі властивості особистості.

План

- 5.1. Загальна психологічна характеристика судового процесу
- 5.2. Психологічна структура діяльності судді
- 5.3. Психологічна структура діяльності прокурора
- 5.4. Психологічна структура діяльності адвоката

Методичні рекомендації до вивчення Темі 5.

При вивченні пункту 5.1. важливо узагальнити психологічну характеристику судового процесу.

Вивчаючи пункт 5.2. , 5.3. і 5.4. зверніть увагу на психологічні особливості в діяльності судді, прокурора, адвоката.

5.1. Загальна психологічна характеристика судового процесу

Судовий розгляд як стадія кримінального процесу слід за попереднім слідством. В ході судового розгляду суд повинен проаналізувати версію попереднього слідства, а також можливі взаємозв'язку подій і обставин справи. Суд може висунути і власну версію по будь-якій кримінальній справі.

Основним завданням суду є винесення справедливого вироку у справі на підставі всебічного дослідження доказів і відповідно до чинного законодавства.

Судовий процес надає виховний вплив на всіх учасників процесу, а також на більш-менш значні групи населення, що знаходяться як в залі суду, так і за його межами. Між громадською думкою і діяльністю суду є зворотній зв'язок. Громадська думка може чинити певний вплив на весь хід ведення судового розгляду і винесення вироку. Природно, якщо думка суспільства формувалося під впливом неправдивої, емоційно насиченою інформації, то судові помилки можуть бути вельми вірогідні. За загальним правилом, ніхто не може і не повинен затверджувати через засоби масової інформації про винність того або іншої особи перш, ніж його винність буде доведена в судовому порядку.

Діяльність суду будується на принципах гласності, усності, безпосередності, безперервності процесу при змагальності сторін.

5.2. Психологічна структура діяльності судді

Суддя є провідним особою, формальним керівником судового процесу. Його дії жорстко регламентуються, він підпорядковується тільки закону і повинен бути незалежний від усіх сторонніх впливів (політичних, матеріально-економічних, особистісних). Тільки в цьому випадку можна говорити про справедливість та об'єктивності рішень, що приймаються суддею або судовою колегією в ході судового розслідування. При рівності прав усіх учасників судового процесу судді належить головна роль, так як він несе основну відповідальність за підготовку, організацію, ведення судового розгляду як у кримінальних, так і по цивільних справах, а також за справедливість і законність виноситься судом рішення.

Діяльність судді складна, відповідальна і багатогранна у зв'язку з різноманітністю виконуваних ним функцій і вирішенням комплексу правозастосовних завдань.

- Дослідження матеріалів попереднього слідства і всіх пов'язаних з ним документів. Всі пізнавальні процеси судді (пам'ять, мислення, уява) повинні бути спрямовані на виділення юридично значимої інформації. В результаті у судді формується власна концептуальна модель досліджуваного явища, пов'язана з розумінням позицій конфліктуючих сторін в цивільному процесі і сутністю криміногенної ситуації. Слід зазначити, що слідче висновок може чинити сильний вселяє вплив на оцінку даної ситуації суддею. Тому так важливо, щоб суддя мав такими особистісними якостями, як принциповість, незалежність і самостійність.*

- *Винесення рішення або про повернення справи на дослідження, або про віддання підозрюваного суду.*

- *Формування ймовірнісної первісної моделі досліджуваного події, що включає гіпотезу про ступінь винності підозрюваного особи і проект майбутнього вироку. Однак така модель лише вихідний стимул для організації судового розгляду, в ході якого має бути сформована достовірна модель на основі ретельної перевірки всіх аспектів ймовірнісної моделі.*

- *Ретельний аналіз всієї доказової інформації, що надходить у формі показань від обвинуваченого, потерпілого, свідків, експертів. При цьому суддя повинен в різноманітні суперечливих свідчень виділяти і оцінювати головне - суть подій, відокремлювати факти від емоційних реакцій, від соціального камуфляжу і особистісних домагань учасників судового процесу. Суддя повинен визначити справжні інтереси і прагнення людей, їх моральні принципи, знати закономірності їх індивідуального і групового поведінки.*

- *Здійснення дисциплінарно-регулюючої функції в управлінні процесом судового слідства - стримування емоцій і конфліктних, агресивних проявів сторін. Для виконання своєї регулюючої ролі суддя повинен володіти такими якостями, як самоконтроль, емоційна стриманість, вміння зберігати спокій в напружених ситуаціях, вимогливість до форми поведінки і висловлювань беруть участь осіб, і в той же час проявляти терпимість, тактовність, здатність до релаксації, зниження надмірної емоційної збудженості окремих учасників засідання. Оптимальний стиль поведінки судді - демократичний. Виступаючи в ролі формального керівника, суддя повинен бути також лідером, якого колеги поважають за високий професіоналізм. Тому він не повинен пригнічувати самостійного думки інших членів суду, порушувати їх рівноправність.*

- *Складання та оголошення вироку суду на заключній стадії судового процесу. Суддя має право вирішального голосу, і виступає останнім. Тут остаточно оцінюються та*

узагальнюються результати перевірки в суді всіх представлених доказів і повинно бути забезпечено прийняття обгрунтованого, законного вироку суду. Зачитуючи вирок суду, суддя ще раз підкреслює свою лідируючу функцію представника держави і закону. Слід зазначити, що на всіх етапах судового розгляду і, особливо, на завершальному, суддя повинен наочно і публічно демонструвати основні соціальні функції суду - правоохоронну і виховну.

Суд впливає на наступні аспекти громадської думки:

- сприяє формуванню правосвідомості громадян;
- створює впевненість у невідворотності покарання за вчинені правопорушення;
- висока культура судочинства і справедливості вироку формують атмосферу громадського осуду злочинності та особистості злочинця
- судовий процес привертає увагу громадськості до причин злочинності та проблем її профілактики.

Що стосується власне **псіхограмми судді**, тобто характеристики тих психічних процесів, за допомогою яких він здійснює вирішення теоретичних і практичних завдань у своїй діяльності, то до особливо важливим професійним властивостям можна віднести наступні.

- *В когнітивної (пізнавальної) сфери* особливу роль відіграють такі якості мислення, як аналітичність, критичність, логічність, вміння порівнювати, узагальнювати, класифікувати дані, виділяти головне і найбільш суттєве.
- *Серед властивостей пам'яті* особливу роль відіграють оперативність у переробці інформації, відбір цінної інформації і її передача в довготривалу пам'ять, точне і повне знання законодавства і процесуальних норм юридичної діяльності.
- *Особливо важливими для судді* є такі властивості уваги, як стійкість при вивченні і складанні важливою для суду

документації, концентрація уваги, розподіл і перемикання уваги в складних і динамічних ситуаціях судового процесу.

- *Серед властивостей сприйняття* особливо важливими є об'єктивність, спостережливість, вміння по міміці і пантоміма беруть участь в суді осіб визначити їх стан, щирість поведінки або наносну емоційність, камуфляж.
- *Мова судді* повинна відрізнятися високою культурою, лаконічністю, чіткістю, виразністю, строгістю в формулюванні суджень.
- *Уява судді* має поєднувати в собі репродуктивні та творчі функції, а також функції прогнозування (антиципації), тобто здатність в конкретних образах передбачити результати планованих судових засідань і наслідків прийнятих судових рішень, що дозволяє уникнути в діяльності судді примітивних і непрофесійних дій методом «проб і помилок».
- *У комунікативній сфері діяльності* судді, за допомогою якої він реалізує соціально-психологічні аспекти своєї діяльності, можна виділити такі властивості, як здатність до передачі і прийому вербальної інформації. Серед інтерактивних властивостей слід виділити екстравертивний, тобто спрямованість дій зовні, на інших людей, товариську, адекватне використання міміки і пантоміміки. Як підкреслює І.І. Амінів, «... одним з найважливіших показників психологічної компетентності судді є вміння слухати інших учасників судового розгляду, Прояв суддею цього комунікативного якості - одне з найважливіших соціально-психологічних умов об'єктивного, неупередженого, правильного і справедливого вирішення даного кримінальної справи».
- *У регуляторній сфері* діяльності судді слід виділити емоційну стриманість, а також такі вольові якості: принциповість, лідерство, наполегливість, самоконтроль, дисциплінованість.

5.3. Психологічна структура діяльності прокурора

Прокурор виступає в судовому процесі в якості представника звинувачує боку, пред'являючи підсудному обвинувачення від імені держави і народу.

Беручи участь в судовому розгляді, **прокурор виконує послідовно наступні функції:**

- 1) вивчає матеріали та висновок попереднього слідства;
- 2) бере участь у розпорядчому засіданні суду щодо вирішення питання про віддання підозрюваного суду;
- 3) бере участь в процесі судового розгляду, в допиті обвинувачуваних, потерпілих і свідків, експертів, бере участь в дискусії з представниками захисту;
- 4) готує і виголошує в суді обвинувальну промову.
- 5) Звинувачувальна мова прокурора вимовляється відразу ж після закінчення судових дебатів. Вона відображає кульмінаційний момент психологічного конфлікту в судовому розгляді і має величезний соціально-психологічний ефект, протікаючи зазвичай на тлі напруженого очікування і активного інтересу всіх присутніх в залі судового засідання. Ця промова звичайно має категорично ствердну, наступальний характер як протест суспільства проти зла і злочинності, як символ невідворотності покарання за злочини проти особи і держави.
- 6) *Мова прокурора зазвичай складається з декількох частин (етапів).*

- Вступна частина, в якій прокурор ставить проблему, підкреслює її правову та суспільну значимість і привертає увагу слухачів до її оцінки.
- Короткий і чіткий виклад суті і фабули розслідуваної події.
- Аналіз і оцінка зібраних у справі доказів.
- Кваліфікація злочину (визначення його типу, ступеня тяжкості, суспільної небезпеки і т.п.).
- Характеристика особистості обвинуваченого, аналіз її мотивації, ступеня активності, умисності злочину, моральних властивостей та ін.
- Характеристика особистості потерпілого, заподіяної йому фізичного страждання і моральної шкоди.
- Співвіднесення вчиненого до статей закону і пропозиції про міру покарання і відшкодування заподіяної потерпілому шкоди.
- Висновок, що включає короткий підсумок сказаному і звернення до складу суду про присудження справедливого покарання.

Мова прокурора повинна містити не тільки пафос звинувачення і викриття антисоціальних рис особистості підсудного, а й висвітлювати можливі перспективи його подальшої ресоціалізації, особливо в тих випадках, коли розглядається справа за участю неповнолітніх обвинувачених. А.Ф. Коні зазначав, що найуважнішим слухачем промови прокурора є підсудний. Полеміка з адвокатами вимагає від прокурора особливого професійної майстерності у відстоюванні своєї стратегічної позиції. Він повинен точно помічати і виділяти все непідтверджені обставини і виключати їх з обвинувачення, а також відмовитися від обвинувачення, якщо матеріали судового слідства не підтверджують пред'явленого обвинувачення. М.І. Еникеев зазначає, що прокурору часто буває важко переступити виникає при цьому психологічний бар'єр, «виступити з промовою відмовний». Тому прокурор зазвичай домагається направлення справи на дослідження, де і закриває його. М.І. Еникеев справедливо вважає такий підхід неправомірним, так як прокурор не повинен формувати свою обвинувальну позицію тільки на підставі попереднього слідства і обвинувальний висновок у його промові повинно ґрунтуватися тільки на доказах, отриманих в ході судового розслідування.

До професійно важливим властивостям особистості прокурора, що грає істотну роль в успішності його діяльності, слід віднести:

- аналітико-синтетичні властивості мислення, його теоретичність і логічність;
- високе почуття відповідальності, соціальну спрямованість емоцій, чесність і мужність;
- розвинені вольові якості (принциповість, наполегливість, самоконтроль).
- здатність здійснювати вселяе вплив;
- виразність і моторну стриманість міміки і пантоміміки.

5.4. Психологічна структура діяльності адвоката

Адвокат є представником захисту в суді. Його діяльність зумовлена специфікою соціально-психологічної ролі. *Адвокат* - захисник усіх прав та інтересів підсудного. Він покликаний

найбільш кваліфіковано реалізувати основне завдання правосуддя: засудження і покарання повинні зазнавати тільки ті особи, які, безумовно, винні у вчиненні злочинів, тоді як невинні особи повинні бути звільнені від необгрунтованих звинувачень. Адвокат повинен використовувати всі передбачені законом засоби захисту, з'ясувати всі ті обставини, які можуть служити для виправдання або пом'якшення провини підсудного, і надає йому необхідну юридичну допомогу.

У діяльності адвоката можна виділити кілька етапів.

- *Попереднє вивчення матеріалів справи.* Адвокат ретельно аналізує всі матеріали попереднього слідства, перевіряє обгрунтованість і законність висунутого звинувачення та рішення про віддання обвинуваченого до суду. Саме на цьому етапі у адвоката встановлюється особистий контакт з обвинуваченим, формується модель криміногенної ситуації і визначається стратегія і тактика захисту. При цьому суть завдання адвоката полягає у наданні допомоги не тільки підсудному, а й суду, допомагаючи глибоко розібратися у всіх об'єктивних і суб'єктивних обставин справи. Якщо прокурор як представник звинувачення від імені держави спирається на докази провини підсудного, то адвокат висловлює моральну підтримку всякому оступився людині, щоб він відчував себе не тільки переслідуваним, а й сподівався також на гуманність і милосердя суспільства.

- *Участь у судовому розгляді.* Адвокат активно взаємодіє з усіма учасниками судового засідання, бере участь в допиті обвинуваченого, потерпілого і свідків, веде діалог з експертами і прокурором. Якщо виникає необхідність у визначенні рівня інтелектуального розвитку (особливо у неповнолітніх обвинувачених), відповідності психічного розвитку біологічному віку, у встановленні виду емоційного стану в криміногенній ситуації, то адвокат звертається з клопотанням до суду про призначення судово-психологічної експертизи. Адвокат дуже ретельно аналізує виступ прокурора і оцінює повноту доказів, наведених на користь обвинувачення. Адвокат має право просити суд надати поблажливість обвинуваченому

або зняти звинувачення, якщо воно не має переконливого обґрунтування.

• *Проголошення адвокатом мови на підставі зібраної інформації.* Судова мова адвоката є практичною реалізацією розробленої ним стратегії і тактики захисту.

Мова захисту зазвичай має наступну структуру:

- 1) вступна частина;
- 2) виклад фактичних обставин події;
- 3) аналіз і оцінка особистості обвинуваченого;
- 4) аналіз мотивації злочину;
- 5) заключна частина.

У промові адвоката мають бути присутні всі кращі елементи професіоналізму і ораторського мистецтва. Вступна частина відразу ж повинна привернути увагу публіки гостротою моменту, його значимістю в долі людини. Адвокат повинен знаходити нестандартні прийоми звернення до слухачів, що активізують їх сприйняття та емоції. Тут можливі риторичні питання, смислові наголоси, виразна лексика, активна міміка і пантоміміка, однак без зайвої афектації і позерства. Психологічно важливу для впливу на слухачів роль грає та частина промови, в якій адвокат аналізує особистість обвинуваченого: його темперамент і характер, можливі акцентуації та патології, сферу свідомості, почуттів і волі. Адвокат повинен бути психологічно грамотним фахівцем, щоб розкрити перед учасниками судового засідання складну структуру людської психіки, з'єднання в ній піднесених і низинних спонукань. Аналізу підлягають також відносини між обвинуваченим і потерпілим:

- чи знайомі вони чи ні;
- які відносини їх пов'язували - дружні або ворожі;
- чи не мали місце провокуючі дії потерпілого та т.п.

Адвокат зупиняється також на питаннях біографії обвинуваченого, особливості його індивідуального розвитку в онтогенезі: сім'я, школа, друзі, дворові компанії, матеріальні умови та соціальні обставини життя, наявність або відсутність рецидивів. Ці дані адвокат має право приводити для більш глибокого розуміння судом причин

деформації особистості обвинуваченого і вказівки на те, що при більш сприятливих соціальних умовах дана особистість могла б або ще може стати іншою. Проте адвокат не має права використовувати біографічні дані як аргумент *ad hominem* (від лат. - Аргумент до людини) - «він скоїв тяжкий злочин, але у нього було важке дитинство».

До професійно важливим властивостям особистості адвоката, за допомогою яких він вирішує свої професійні завдання, слід віднести:

1) властивості когнітивних процесів: о мислення (аналітичність, тобто здатність виділяти найбільш суттєві аспекти попереднього та судового слідства; критичність; логічність; вміння помічати протиріччя; стратегічність; -мова: ораторські здібності, культура мови, образність, виразність, дискурсивність; -сприйняття і увагу: спостережливість, розподіленість, переключаємость;

-пам'ять (обсяг професійного досвіду; оперативність, тобто здатність швидко витягати необхідні докази);

-уява: образність, прогностичність, репродуктивність, творчість;

2) властивості регуляторних процесів: гуманізм, чесність, лідерство, наполегливість, стресостійкість, компромісність, емпатія;

3) властивості комунікативних процесів: соціальна активність, здатність до діалогу, екстравертний, інформативність (обсяг і швидкість переробки інформації), вербальна активність, товарицькість, жвавість міміки і пантоміміки, толерантність.

Питання для самоперевірки

- У чому полягає основне завдання судового процесу?
- Перелічіть найважливіші професійні якості судді.
- Як Ви думаєте, що собою представляє професійна деформація судді і в чому вона виражається?
- Назвіть основні функції прокурора в судовому розгляді.
- Які етапи виділяють в діяльності адвоката?
- Яке значення судових дебатів і в чому полягає їх

психологічний вплив на суддів?

•Перелічіть основні вимоги до промови прокурора і захисника.

Література

- Аминов И.И. Юридическая психология. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — С. 181—234.
- Васильев В.Л. Юридическая психология. — СПб.: Питер, 2002. — С. 591—626.
- Романов В.В. Юридическая психология: учеб. для вузов. — М., 2004.
- Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. — М.: Зеркало, 2003. — С. 203—239.
- Энциклопедия юридической психологии / под ред. А.М. Столяренко. — М., 2003.
- Юридическая психология: хрестоматия / сост. В.В. Романов, Е.В. Романова. — М., 2000.

Розділ № 6. Виправна психологія

Мета:Надати інформацію про стан виправної психології, мати уявлення про психологію засудженого, завдання і факторах ресоціалізації, вільно орієнтуватися в соціально-психологічній характеристики спільності засуджених.

Основні поняття: виправна (пенітенціарна) психологія, психічні стани засудженого, режим, праця, виховна робота із засудженими, колектив засуджених, яка виховує функція режиму

План

- 6.1.Предмет та завдання виправної психології
- 6.2.Психологія засудженого, завдання і фактори ресоціалізації
- 6.3. Соціально-психологічна характеристика спільності засуджених

Методичні рекомендації до вивчення Теми 6

При вивченні пункту 6.1. важливо сформулювати головне завдання виправних установ.

Вивчаючи пункт 6.2. зверніть увагу на психологію засудженого, основні періоди, пов'язані зі зміною психічних станів засудженого, завдання і фактори ресоціалізації.

Вивчаючи пункт 6.3. зверніть увагу на соціально-психологічну характеристику спільності засуджених.

6.1. Предмет та завдання виправної психології

Виправна (пенітенціарна) психологія (від лат. Poenitentarius - покайний, виправляємо) вивчає психологічні основи ресоціалізації - відновлення втрачених соціальних зв'язків і якостей особистості, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві. Тому головним завданням виправних установ є створення умов формування соціально адаптованого поведінки особистості конкретного засудженого. З психологічної точки зору виправити засудженого - значить провести його особистісну перебудову, змінювати його особистісну спрямованість і сформувати новий стиль його життєдіяльності. Виправно-трудова психологія тісно пов'язана з виправно-трудоим правом, психологією праці, педагогікою і соціальною психологією.

6.2. Психологія засудженого, завдання і фактори ресоціалізації

Знання особливостей психології засуджених є необхідною умовою для досягнення цілей перевиховання.

Основними факторами, що впливають на формування особливостей у позбавлених волі, є:

- наявність режиму в місці позбавлення волі;
- обмеження потреб;
- зміна сформованого стереотипу життя;
- переживання, пов'язані із засудженням до позбавлення волі.

«В загальному вигляді можна сказати, що злочинець, який перебуває в місцях позбавлення волі, - це відчужена і в той же час психологічно залежна від зовнішніх чинників особистість».

Особливості психології засуджених проявляються у визначеному комплексі психічних станів:

- стан очікування змін (перегляду справи, звільнення);
- стан нетерпіння;
- стан пригніченості;
- стан туги.

Будь-яке з цих станів характеризується підвищеною напруженістю, що іноді призводить до різких зривів у поведінці, може розвиватися в стан безнадійності, приреченості, що тягне за собою апатію, пасивність у всіх діях.

Окремо виділимо пригнічений стан засудженого, яке є наслідком повного невіри в свої сили, зневіри у можливість знову знайти нормальне життя. Щоб подолати стан пригніченості, необхідно з'ясувати і ліквідувати її причини, створити умови для перемикавання цілеспрямованої уваги на інші процеси і об'єкти.

Типовим станом у місці позбавлення волі є туга за домівкою, за свободу, за улюбленим людям, що зовні виражається в відчуженості та заціпенінні. Під впливом туги може розвиватись дратівливість і підвищена збудливість.

Зміна психічних станів пов'язане з певними періодами перебування в місці позбавлення волі.

Виділимо такі основні періоди, пов'язані зі зміною психічних станів засудженого.

- **Період адаптації**, звикання до нових умов життя. Даний період триває перші 3-4 місяці. У цей період особливо гостро відчувається обмеження потреб, зміна наявного стереотипу. Все це сприяє розвитку підвищеної дратівливості, пригніченості і пригніченості до тих пір, поки у засудженого не виробляються якості, необхідні для нових умов життя. Підвищена збудливість може стати причиною різних зривів, різких порушень режиму і т.д. Психологія засудженого на початковій стадії перебування в

ІТУ часто характеризується відсутністю ясної перспективи життя.

- **Період появи**, розвитку інтересів в нових умовах життя. Цей період пов'язаний з появою і розвитком позитивних емоцій, станів, що викликають і підвищують психічну активність засудженого. Інтереси, що сприяють таким станам, можуть бути самими різними: участь в житті колективу засуджених, виконувана робота, культурний відпочинок, навчання, побачення з родичами і т.д. Поява широкого кола інтересів, розширення структури виконуваних соціальних ролей сприяють зміні психології засудженого.

- **Період поєднання зовнішнього впливу з самовихованням.** Процес перевиховання немислимий без появи такого періоду. Він характерний появою цілей в житті, виробленням шляхів їх досягнення. У психології засудженого в більшій мірі проявляються каяття у скоєному злочині, переживання його в поєднанні з прагненням відшкодувати завдану шкоду. Для цього періоду характерна переоцінка ціннісних характеристик у житті.

- **Період, що передує звільненню ув'язненого.** Очікування звільнення часто протікає дуже важко, тому що пов'язано з переживанням труднощів, які підстерігають їх у нових умовах (взаємини в родині, на роботі і т.д.). З цієї причини можливий розвиток психічних станів пригніченості, підвищеної дратівливості.

Основними засобами виправлення і перевиховання засуджених є:

- 1) режим відбування покарання;
- 2) праця;
- 3) виховна робота з особами, які відбувають покарання;
- 4) навчання.

Слід підкреслити, що не самі по собі ці кошти, а їх виховно-виправна організація приносять успіх в ресоціалізації засуджених.

- **Режим.** Під режимом розуміється врегульований нормами

права порядок виконання і відбування кримінального покарання у вигляді позбавлення волі. У психологічному відношенні мова йде про формування нових (належних) стереотипів поведінки, необхідних звичок, нових якостей особистості.

Режим виконує три взаємопов'язані функції.

-*Каральна функція* режиму полягає в тому, що засуджений позбавляється волі, ізолюється від суспільства, перебуває під охороною і постійним наглядом; крім того, здійснюється примусова регламентація його роботи, відпочинку, навчання, дозвілля. Психологічно ми можемо визначити режим як довготривалий фрустратор, що позбавляє людини певних благ, що обмежує задоволення практично всіх базисних фізіологічних і соціальних потреб. Незадоволення цих потреб неминуче викликає як фізичні, так і моральні страждання. Кара, укладена в режимі, психологічно по-різному сприймається і переживається засудженими. Одні з них сильніше переживають обмеження в задоволенні фізіологічних потреб, інші - соціальних, треті - з однаковою гостротою страждають від обмеження і тих, і інших.

-*Виховуюча функція режиму.* Режим має самостійної виховує функцією. Це, перш за все, чіткий розпорядок дня, висока організованість життя і побуту, які не тільки дисциплінують ув'язнених, а й виробляють якості, необхідні в житті на волі (акуратність, точність, старанність).

- *Забезпечуюча функція* режиму полягає в тому, що, завдяки підтримці встановленого порядку відбування покарання у виправній установі, створюються сприятливі умови для організації праці, навчання, виховної роботи, діяльності колективу і самодіяльних організацій засуджених, а також для керівництва ними з боку адміністрації та вихователів установи

•***Праця.*** Поряд з режимом праця є одним з найважливіших засобів виправлення і перевиховання засуджених. Праця засуджених виконує виховну та економічну роль. Виховна роль праці полягає в тому, що він охороняє людину від деградації: він організовує психіку, інтегрує життєдіяльність певною

метою, створює умови для повноцінного міжособистісного спілкування. Добре організована праця - місток зв'язку людини з суспільством. Ще Ф.М. Достоєвський відзначав, що боршно вимушеного співжиття послаблюється відходом людини на роботу. Праця, таким чином, має також замещающую функцію, відволікаючи засуджених як від гнітючих думок, так і від різного роду антигромадських дій.

Праця в умовах виправної установи переслідує не тільки виховні, але й певні економічні цілі: праця засуджених сприяє відшкодуванню державі частини витрат на утримання виправної установи. Ряд виправних установ мають власне висококваліфікована і механізоване виробництво, на якому виготовляється складна і користується попитом продукція. У тих установах, в яких засуджені виготовляють таку продукцію, продуктивність їх праці, колективна згуртованість значно вище, ніж в тих установах, де вони зайняті на другорядних роботах і де праця їх організовано абияк, щоб лише зайняти вільний час.

• **Виховна робота із засудженими** - одне з важливих засобів їх виправлення. Вся система морально-психологічного впливу у виправній установі спрямована на досягнення основної мети - перевиховати засуджених, тобто, перш за все, змінити, перебудувати їх свідомість, викоренити шкідливі звички, повернути до нормального життя.

До основних засобів психологічного впливу вихователя на засудженого відносяться наступні.

- *Переконання* - поняття, яке означає докорінну ломку і перебудову поглядів і переконань особистості, заміну їх іншими, протилежними за змістом. Формуючи у людини нові переконання, необхідно спиратися на позитивне в ньому, а також намагатися змінити коло його спілкування, мікросередовище. Необхідно також зазначити, що психологічної передумовою переконання є вміння вихователя розташувати засудженого до себе, встановити з ним контакт.

- *Регулювання міжособистісних відносин.* Вихователь має

велику можливість впливати на сферу міжособистісного спілкування, регулювати ті з них, які складаються в засудженого з працівниками колонії, з іншими засудженими, з рідними і близькими. Зустрічі з представниками громадських організацій, з особами, раніше відбували покарання в даній колонії і стали повноцінними громадянами російського суспільства, також роблять серйозний виховний вплив.

-Навіювання, як метод виховання і перевиховання, що ґрунтується на авторитеті вихователя.

Одна з найважливіших цілей виховної роботи - формування у засуджених установок на виправлення. Установки засуджених різноманітні, що визначає їх різне ставлення до кримінальному покаранню, скоєного злочину, вимогам режиму відбування покарання і виховним заходам. Установку на виправлення легше сформувані у засуджених, які щиро розкаялися у скоєному злочині, глибоко усвідомили свою провину. Звинувачуючи самого себе, а не інших, людина неминуче приходить до висновку, що йому потрібно рішуче змінюватися. Найбільшу трудність для вихователя представляє формування установки на виправлення в осіб, засуджених до тривалих термінів позбавлення волі. Вони вселяють собі, що якщо вийдуть на свободу, то проживуть недовго, тому, мовляв, нема чого думати про якесь виправлення. Зруйнувати подібні погляди і ставлення до життя, переконати цих людей стати на шлях виправлення - велике мистецтво вихователя.

• *Одна з найважливіших цілей виховної роботи* - формування у засуджених установок на виправлення. Установки засуджених різноманітні, що визначає їх різне ставлення до кримінальному покаранню, скоєного злочину, вимогам режиму відбування покарання і виховним заходам. Установку на виправлення легше сформувані у засуджених, які щиро розкаялися у скоєному злочині, глибоко усвідомили свою провину. Звинувачуючи самого себе, а не інших, людина неминуче приходить до висновку, що йому потрібно рішуче змінюватися. Найбільшу

трудність для вихователя представляє формування установки на виправлення в осіб, засуджених до тривалих термінів позбавлення волі. Вони вселяють собі, що якщо вийдуть на свободу, то проживуть недовго, тому, мовляв, нема чого думати про якесь виправлення. Зруйнувати подібні погляди і ставлення до життя, переконати цих людей стати на шлях виправлення - велике мистецтво вихователя.

- *Навчання виховує і перевиховує особистість*, якщо дотримуються певні умови:
 - повідомляються відомості є науковими;
 - знання доступні для сприйняття;
 - знання впливають не тільки на інтелектуальну, а й на емоційну сферу особистості, що визначає готовність людини до дії;
 - людина отримує необхідні вміння та навички у праці, дізнається про поведінку в суспільстві;
 - здійснюється професійна орієнтація ув'язнених.

6.3. Соціально-психологічна характеристика спільності засуджених

Колектив засуджених як досить велика соціальна спільність характеризується рядом ознак:

- *це спільність закритого типу*, що має обмеження у зв'язках з іншими колективами та організаціями, не наділена повноваженнями виступати від свого імені;
- *має сувору регламентацію спільної діяльності* (праця, навчання, дозвілля);
- *характеризується великою різноманітністю людей*, які відрізняються не тільки за національною, віковою, професійною ознаками, але й за ступенем аморальності, педагогічної занедбаності, кримінальної зараженості.

Всі відносини в колективі засуджених діляться на офіційні (формальні) і неофіційні (неформальні).

Офіційні відносини є результатом офіційної розстановки засуджених відповідно до закону та відомчими нормативними актами, які визначають статус кожного засудженого в колективі. Одні засуджені є керівниками (бригадир, ланковий, член секції), інші - керованими, підлеглими.

Неофіційна структура колективу засуджених складається на основі міжособистісних відносин, які виникають стихійно у зв'язку з спільністю поглядів, інтересів людей, які відбувають покарання, а також симпатій або антипатій, ворожості та інших почуттів.

Ступінь розшарування життя у виправному закладі на офіційну та неофіційну, а також ступінь «соціальної шкідливості» останньої різні. Іноді система неофіційних відносин в тому чи іншому загоні або в колонії набуває вкрай негативний характер і отримує назву «іншого життя», яка, як правило, ретельно приховується від адміністрації. Особливістю життя засуджених у виправній установі є те, що вони об'єднуються в так звані малі групи, які виникають стихійно. У малій групі вихователю доводиться мати справу з груповою переконаністю, груповими інтересами, повсякденними звичками, установками, традиціями. Тим вихователем і засудженим, як і між колективом і особистістю засудженого, завжди стоїть мала група. Вихователь і колектив приходять в зіткнення з особистістю засудженого не тільки прямо і безпосередньо, а й через малу групу. І від того, на чиєму боці знаходиться група, багато в чому залежить успіх впливу на конкретну особистість.

Малим групам засуджених властиві такі особливості:

- вони створюються стихійно, а не по волі і бажанням адміністрації;
- малі групи взаємодіють один з одним по-різному (від дружби до прямої ворожнечі);
- в них існує ієрархічна структура відносин і залежностей;

- члени групи зазвичай спільно харчуються, ділять між собою одержувані посилки, продукти, куплені в кіоску;
- в групах добре поставлена інформація;
- для них характерно виборче ставлення до «своїх» і «чужим»;
- в кожній групі діють свої цінності й орієнтації, має місце групова переконаність.

Особливе місце у виправній установі займає така мала група, яка отримала в спеціальній літературі назву «сім'я». Під «сім'єю» в місцях позбавлення волі розуміється стійка група, що складається з двох і більше засуджених, об'єднана загальною системою поглядів, інтересів і традицій, що визначають їх поведінку і спрямованість дій. Дослідження показали, що в «сім'ї» об'єднується до 80% засуджених в колоніях загального і посиленого режиму і до 90% - в колоніях суворого режиму. Права та обов'язки членів «сім'ї» не мають чіткої регламентації, і визначаються, в першу чергу, неписаними нормами і правилами поведінки, особистісними якостями і авторитетом її членів. Практика показує, що в «сім'ю» входить від двох до семи чоловік. Діяльність малої групи немислима без лідера.

Основними факторами, що зумовлюють висунення засудженого в лідери, є:

- високий інтелект;
- організаторські здібності;
- високий рівень комунікабельності і активності;
- багатий минулий, як правило, злочинний, досвід;
- фізична сила і т.д.

Велике значення для лідера мають також такі факти з його біографії, як тривалість строку покарання, число колишніх судимостей, вчинення групового злочину.

У функції лідера «родини» входить:

- планування діяльності малої групи;
- координація всіх її дій;

- представництво «сім'ї» у відносинах з іншими групами;
- контроль за поведінкою членів групи;
- заохочення і покарання членів групи;
- здійснення функції «арбітражу».

В залежності від ціннісної орієнтації неформальних груп, їх ідейної та моральної спрямованості розрізняються:

- групи з позитивною спрямованістю, що відрізняються різним ступенем соціально-позитивної активності (активні і пасивні);
- групи з невизначеною (нейтральною) спрямованістю, несталими цінностями і несформованим внутрішньогруповим «кодексом»;
- групи з негативною спрямованістю, яка може бути як відкритою, так і прихованою.

Групи з позитивною спрямованістю включають в себе засуджених, які повністю усвідомлюють свою провину у скоєному злочині і щиро розкаються в ньому. Вони характеризуються позитивним ставленням до вимог режиму відбування покарання, бажанням сумлінно працювати і вчитися. До вказаної групи засуджених примикають так звані «пасивні» з позитивною спрямованістю. Вони вважають своїм обов'язком сумлінно трудитися, не порушувати режим відбування покарання, але в той же час схильні ухилятися від участі в роботі самодіяльних організацій, від активної співпраці з працівниками виправної установи. До моральним нормам вони відносяться вибірково, приймаючи в основному ті, які зачіпають їх особисто.

Групи з невизначеною (нейтральною) спрямованістю характеризуються тим, що їх поведінка залежить від ситуативних впливів середовища. У позитивній середовищі вони ведуть себе позитивно, в негативній - стають на бік порушників. В умовах групового тиску не можуть відстояти свою думку, діяти самостійно.

Групи з негативною спрямованістю включають в себе

засуджених:

- дотримуються «злодійських традицій» і «законів»;
- пов'язаних прагненням до якогось типового порушення режиму (наприклад, вживання спиртних напоїв);
- знали один одного до суду як співучасників злочину або за спільно відбуває раніше покаранню;
- об'єднаних певними помилковими поглядами і переконаннями (релігійними, обивательськими) або подібністю негативних інтересів (наприклад, грою в карти).

При слабкій дисципліні у виправній установі негативно спрямовані групи можуть поширювати свій вплив на весь колектив засуджених та вести до його роз'єднання. В умовах виправної установи вони є середовищем і основним розсадником злочинної субкультури, злодійських традицій.

Питання для самоперевірки

- У чому полягають основні завдання виправної психології?
- Які психічні стани найбільш типові для засуджених?
- Перелічіть основні засоби виправлення і перевиховання засуджених та дайте їх характеристику.
- Охарактеризуйте соціально-психологічну структуру колективу засуджених.
- Дайте класифікацію груп засуджених.

Література

- Аминов И.И. Юридическая психология. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — С. 235—264.
- Васильев В.Л. Юридическая психология. — СПб.: Питер, 2004. — С. 627—652.
- Романов В.В. Юридическая психология: учеб. для вузов. — М., 2004.
- Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. — М.: Зеркало, 2003. — С. 240—272.
- Энциклопедия юридической психологии / Под ред. А.М. Столяренко. М., 2003.

Розділ 2.Методичні рекомендації до семінарських, практичних занять та самостійної роботи студентів.

Плани семінарських та практичних занять

Семінар 1

Тема Особистість злочинця. Психологічна класифікація особистості злочинця »

Мета семінарського заняття:

- вивчити структуру особистості злочинця, її соціальні ролі і статуси, морально-психологічні властивості, ціннісні орієнтації і спрямованість.
- дати психологічну характеристику особистості рецидивіста.
- виділити психічні особливості наступності у розвитку кримінального досвіду.

Питання семінарського заняття:

1.Лічність злочинця і її характерні риси. Співвідношення біологічного і соціального в особистості злочинця. Формування особистості злочинця.

2.Поняття класифікації особистості злочинця. Характеристика існуючих типів в класифікації особистості злочинця.

При підготовці уважно вивчіть Теми 2 і 3. Розкрийте свою точку зору з питань семінарського заняття. Коротко зафіксуйте свою точку зору (600 знаків) по кожному.

Література

Антонян Ю.М., Гульдан В.В. Криминальная патопсихология. М., 1998.

Актонян Ю.М., Голубев В.П., Кудряков Ю.Н. Личность корыстного преступника. Томск. 2009.

Антонян Ю.М., Еникеев М.Н., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. М., 1996.

Васильев В. Л. Психологические аспекты преступных формирований и расследование совершаемых ими преступлений. С-Пб, 1994.

Криминальная мотивация/ Под ред. В.Н.Кудрявцева. М.,1986.

Личность преступника как объект психологического исследования/ Под ред. А.Р. Ратинова. М., 1989.

Ломброзо Ч. Преступление/Пер. Г. К. Гордона. М.,1992.

Ратинов А.Р., Лукашевич В.Г. Личность в преступной группе. М., 2009.

Романов В.В. Основы криминальной виктимологии. Минск, 2001.

Ярочкин В .И. Организованная преступность. М, 2005.

Семінар 2

Тема Психологія кримінального середовища і злочинних співтовариств

Мета семінарського заняття:

- вивчити поняття кримінального середовища, її структуру;
- дати соціально-психологічну характеристику окремих елементів кримінального середовища;
- розкрити психологічну сутність лідерства, неофіційних групових норм поведінки, внутрішньогрупових і міжгрупових взаємозв'язків у злочинній діяльності, у конфліктних ситуаціях.

Питання семінарського заняття:

- 1.Преступное співтовариство як найважливіший елемент кримінального середовища.
- 2.Соціально-психологічна характеристика, види і структура злочинних угруповань.
3. Психологічна характеристика злочинних спільнот, що спеціалізуються на вчиненні окремих видів злочинів (корисливо-насильницьких, насильницьких, посадових,

економічних).

При підготовці уважно вивчіть Розділи 2 і 3. Розкрийте свою точку зору з питань семінарського заняття. Коротко зафіксуйте свою точку зору (600 знаків) по кожному.

Література

Антонян Ю.М., Гульдман В.В. Криминальная патопсихология. М., 1998.

Антонян Ю.М., Голубев В.П., Кудряков Ю.Н. Личность корыстного преступника. Томск. 2009.

Антонян Ю.М., Еникеев М.Н., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. М., 1996.

Берон Р., Ричардсон Д. Агрессия. С-Пб, 1999.

Васильев В. Л. Психологические аспекты преступных формирований и расследование совершаемых ими преступлений. С-Пб, 1994.

Карпец М.Н. Преступность: иллюзии и реальность. М., 1992.

Криминальная мотивация/ Под ред. В.Н.Кудрявцева. М.,1986.

Личность преступника как объект психологического исследования/ Под ред. А.Р. Ратинова. М., 1989.

Ломброзо Ч. Преступление/Пер. Г. К. Гордона. М.,1992.

Ратинов А.Р., Лукашевич В.Г. Личность в преступной группе. М., 2009.

Романов В.В. Основы криминальной виктимологии. Минск, 2001.

Ярочкин В. И. Организованная преступность. М, 2005.

Семінар 3

Тема Психологія допиту і очної ставки

Мета семінарського заняття:

вивчити психологічні особливості допиту різних категорій громадян: підозрюваних, обвинувачених, потерпілих, свідків.
- проаналізувати психологічні аспекти оцінної діяльності співробітників щодо інформації, що отримується на допиті.
- дати психологічну характеристику очної ставки. (Очна ставка та її види. Психологічні фактори, що забезпечують ефективність проведення очної ставки. Прийоми психолого-педагогічного впливу на очній ставці.)

Питання семінарського заняття:

1. Психологічні основи допиту. Методи психологічної діагностики допитуваного.
2. Прийоми встановлення психологічного контакту і довірчих відносин.
3. Використання методів психолого-педагогічного впливу на допиті.

При підготовці уважно вивчіть Розділи 2 і 4. Розкрийте свою точку зору з питань семінарського заняття. Коротко зафіксуйте свою точку зору (600 знаків) по кожному.

Література

Аминов И.И. Юридическая психология. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. С. 101—158.

Васильев В.Л. Юридическая психология. — СПб.: Питер, 2002. — С. 465—541.

Романов В.В. Юридическая психология: учеб. для вузов. — М., 2004.

Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. — М.: Зеркало, 2003. — С. 117—166

Семінар 4

Тема Психологічні аспекти покарання і виправлення засуджених

Мета семінарського заняття:

- вивчити особистісну спрямованість і формування соціально-адаптованих стереотипів поведінки засуджених;
- проаналізувати психологічні особливості особистості при індивідуалізації покарання;
- дати психологічну характеристику особистості, відбуває покарання.

Питання семінарського заняття:

- 1.Психологія особистості, відбуває покарання.
- 2.Система правомірного психологічного, психічного та виховного впливу на особистість засудженого з метою її ресоціалізації.
- 3.Учет психологічних особливостей особистості при індивідуалізації покарання.

При підготовці уважно вивчіть Розділи 3 і 6. Розкрийте свою точку зору з питань семінарського заняття. Коротко зафіксуйте свою точку зору (600 знаків) по кожному.

Література

- 1..Аминов И.И. Юридическая психология. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — С. 235—264.
- 2.Васильев В.Л. Юридическая психология. — СПб.: Питер, 2004. — С. 627—652.
- 3.Романов В.В. Юридическая психология: учеб. для вузов. — М., 2004.
- 4.Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. — М.: Зеркало, 2003. — С. 240—272.

5.Энциклопедия юридической психологии / Под ред. А.М. Столяренко. М., 2003.

6.Юридическая психология: хрестоматия / Сост. В.В. Романов, Е.В. Романова. — М., 2000.

Семинар 5

Тема Соціальна реадaptaція осіб, які відбули покарання

Мета семінарського заняття:

- вивчити психологічні основи соціальної реадaptaції осіб, які відбули покарання;
- проаналізувати чинники, що сприяють рецидиву злочинів;
- Дати психологічну характеристику злочинцю-рецидивісту.

Питання семінарського заняття:

1.Психологічні основи соціальної реадaptaції осіб, які відбули покарання, підготовка їх до життя після відбування ув'язнення.

2.Устранення факторів, що сприяють рецидиву злочинів

При підготовці уважно вивчіть Темі 3 і 6. Розкрийте свою точку зору з питань семінарського заняття. Коротко зафіксуйте свою точку зору (600 знаків) по кожному.

Література

1.Беличева С.А. Основы превентивной психологии. М., 1993.

2.Глоточкин А.Д., Пирожков В.Д. Исправительно - трудовая психология. Рязань, 2005.

3.Ковалев О.Г., Ушатиков А.И., Деев В.Г. Криминальная психология. Курс лекций. Рязань. 1997.

4.Трубников В.М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания, Харьков, 1990.

6. Экспериментальная психология исполнительного действия. М., 2005.

Практичне заняття № 1

Тема Психологія цивільного судочинства

Мета: Розкрити зміст дисципліни "Юридична психологія"

План

Завдання 1. Роль громадянського права у формуванні психології громадянського суспільства.

Оформіть результат у вигляді реферату обсягом 1-2 сторінки.

Завдання 2. Правова соціалізація і десоціалізацію особистості.

Оформіть результат у вигляді тексту.

Завдання 3. Особенності правосвідомості в період соціальної реформації суспільства.

Оформіть результат у вигляді тексту.

Література

Барщевский М.Ю. Адвокат, адвокатская фирма, адвокатура.. М, 1995.

Долгова А.И. Социально-психологические аспекты несовершеннолетних. М.,2007.

Рашинов Л.Р., Ефремов Г.Х. Правовая психология и преступное поведение. Харьков, 2008.

Резниченко И. М. Психологические аспекты искового производства Владивосток, 1989.

Практичне заняття № 2

Тема Психологічні механізми, причини і умови злочинної поведінки. Кримінальна мотивація.

Мета: Розкрити психологічні механізми, причини і умови злочинної поведінки.

Завдання 1. Злочин як результат взаємодії особистісних властивостей індивіда і конкретної життєвої ситуації. Оформіть результат у формі реферату 1-2 сторінки.

Завдання 2. Соотношення конкретного злочину і відхиляється особистості. Оформіть результат у формі порівняльної таблиці.

Вид злочину	Вид отклоняющегося поведения личности.

Завдання 3. Психологіческая сутність кримінальної мотивації. Методи вивчення мотивації злочинної поведінки. Оформіть результат у формі реферату 1-2 сторінки.

Література

Антонян Ю.М., Гульдман В.В. Кримінальная патопсихология. М., 1998.

Антонян Ю.М., Голубев В.П., Кудряков Ю.Н. Личность корыстного преступника. Томск. 2009.

Антонян Ю.М., Еникеев М.Н., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. М., 1996.

- Берон Р., Ричардсон Д. Агрессия. С-Пб, 1999.
- Васильев В. Л. Психологические аспекты преступных формирований и расследование совершаемых ими преступлений. С-Пб, 1994.
- Криминальная мотивация/ Под ред. В.Н.Кудрявцева. М.,1986.
- Личность преступника как объект психологического исследования/ Под ред. А.Р. Ратинова. М., 1989.
- Ломброзо Ч. Преступление/Пер. Г. К. Гордона. М.,1992.
- Ратинов А.Р., Лукашевич В.Г. Личность в преступной группе. М., 2009.
- Романов В.В. Основы криминальной виктимологии. Минск, 2001.
- Ярочкин В .И. Организованная преступность. М, 2005.

Практичне заняття № 3

Тема Психологія слідчого та розслідування злочину

Мета:Розкрити професійні властивості та якості слідчого.

Завдання 1. Психологічна характеристика слідчого. Професійні властивості та якості слідчого.Оформіть результат у вигляді тексту.

Завдання 2. Психологічна характеристика інших учасників слідства (підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого і т.д.).
Оформіть результат у вигляді порівняльної таблиці.

Учасники слідства	Психологічна характеристика
-------------------	-----------------------------

підозрюваний	
обвинувачений	
свідок	
потерпілий	

Завдання 3. Психологічні основи виробництва окремих слідчих дій. (Психологічні основи огляду місця події. Сприйняття обстановки місця події, аналіз виявлених слідів і речових доказів, встановлення їх причинного взаємозв'язку, створення моделі події. Облік психологічних факторів при виявленні приховуваних обставин.)

Оформіть результат у вигляді реферату обсягом 1-2 сторінки

Література

Аминов И.И. Юридическая психология. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — С. 181—234.

Васильев В.Л. Юридическая психология. — СПб.: Питер, 2002. — С. 591—626.

Романов В.В. Юридическая психология: учеб. для вузов. — М., 2004.

Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. — М.: Зеркало, 2003. — С. 203—239.

Энциклопедия юридической психологии / под ред. А.М. Столяренко. — М., 2003.

Юридическая психология: хрестоматия / сост. В.В. Романов, Е.В. Романова. — М., 2000.

Практичне заняття № 4

Тема Судово-психологічна експертиза в кримінальному процесі

Мета: Розкрити сутність судово-психологічної експертизи

Завдання 1. Предмет і компетенція судово-психологічної експертизи (СПЕ). Оформіть результат у вигляді тексту.

Завдання 2. Поводи обов'язкового призначення СПЕ і постановка питань перед СПЕ. Оформіть результат у вигляді тексту.

Завдання 3. Комплексна психолого-психіатрична експертиза. Комплексна судова медико-психологічна експертиза. Оформіть результат у вигляді реферату обсягом 1-2 сторінки

Література

1. Глазырин Ф.В. Психология следственных действий. Волгоград, 1983.
2. Еникеев М. И., Черных Э.А. Психология обыска и выемки. М., 1994.
3. Еникеев М.И., Черных Э.А. Психология осмотра места происшествия. М., 2004.
4. Еникеев М.И. Черных Э.А. Психология допроса. М., 1994.
5. Ковалев О.Г., Амелин Э.Ю. Диагностика лжи. Рязань. 2006.
6. Кудрявцев И.А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. М., 2008.

Контрольні питання з предмету "Юридична психологія"

1. Предмет і структура юридичної психології.
2. Методи отримання психологічної інформації.
3. Краткая нарис розвитку юридичної психології в Росії та Україні.
4. Краткій нарис розвитку юридичної психології за кордоном.
5. Правове соціалізація і десоціалізацію особистості.
6. Психічні стану особистості.
7. Психологія міжособистісної взаємодії в цивільному процесі.
8. Психологічні аспекти діяльності прокурора, судді й адвоката в цивільному процесі.
9. Професійна деформація юриста та шляхи її профілактики.
10. Особенності судово-психологічної експертизи в цивільному судочинстві.
11. Особенності психологічного, психічного та виховного впливів в ході цивільного судочинства.
12. Психологічний аналіз учасників кримінального судочинства.
13. Особенності психологічного, психічного та виховного впливів в ході кримінального судочинства.
14. Прічини злочинної поведінки. Злочинне співтовариство як елемент кримінального середовища
15. Психологічна сутність кримінальної мотивації.
16. Фактори, що впливають на криміналізацію особистості.
17. Особенності особистості злочинця, виконуючого різні соціальні ролі.
18. Класифікація особистості злочинця, її психологічний зміст.
19. Преступне співтовариство як елемент кримінального середовища.
20. Межгрупові взаємозв'язки у злочинній діяльності.
21. Психологічна природа конфлікту. Шляхи виходу з конфліктної ситуації.
22. Расследование злочину як пізнавальний і процес.
23. Особенності професійного спілкування слідчого.
24. Особенності психологічного стану учасників слідства.
25. Психологічні основи допиту.
26. Психологія обшуку і виїмки.

27. Психологія впізнання.
28. Психологія перевірки свідчень на місці і слідчого експерименту.
29. Основні питання призначення судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі.
30. Учет психологічних особливостей осіб відбувають покарання і методи впливу на них.

ГЛОССАРИЙ

Абстрагування — особливий прийом мислення, який дозволяє залиша-ти осторонь несуттєві властивості, зв'язки і відношення предметів, водночас фіксувати ті риси, які в даному дослідженні розглядаються як істотні, суттєві. Це прийом мислення, що передбачає відображення в людській свідомості предметів і явищ об'єктивної дійсності, мисленого відокремлення від їхніх другорядних властивостей і відносин та виділення загальної ознаки, що характеризує клас предметів. Здійснюється поетапно: спочатку вивчають характеристики об'єкта і поділяють на суттєві й несуттєві, потім об'єкт дослідження замінюють іншим, який становить спрощену модель, що зберігає головне в складному. Основні види: ототожнення (створення нових понять способом об'єднання предметів або явищ, взаємопов'язаних за своїми властивостями, в особливий клас); ізолювання (виділення властивостей, невідривно пов'язаних з предметами); конструктивізація (відокремлення від невизначеності меж реальних об'єктів).

Аналіз (гр. analysis — розкладання) — мислене або практичне розчленування цілого на частини. Це метод пізнання, за якого виконують практичне або розумове розчленування об'єкта дослідження на його складники з метою дослідження окремих частин як елементів складного цілого. Це дає змогу виявити структуру об'єкта, відокремити суттєве від несуттєвого, звести складне до простого. Аналіз явища в процесі розвитку дає можливість виділити в ньому окремі етапи, суперечливі тенденції тощо. Мета аналізу — пізнання окремих частин об'єкта як елементів складного цілого. Умовою всебічного пізнання об'єкта дослідження є багатогранність його аналізу. Нерозривно пов'язаний із синтезом— зворотним процесом об'єднання в одне ціле частин, ознак, властивостей об'єкта, визначених за допомогою аналізу.

Версія — у слідчій і судовій діяльності обґрунтоване передбачення про походження фактів та обставин, які мають

значення для справи, їхній зв'язок між собою, про механізм вчинення злочину та особистості злочинця. Припущення (гіпотеза) стає слідчою версією лише при його відповідності фактичним обставинам, що мають відношення до предмета доведення в справі. Будучи приватною гіпотезою, версія має значення лише для конкретної справи як найбільше його пояснення. Версія необхідна для здійснення перевірних дій: з версії висувуються всі можливі її наслідки, характер яких обумовлює виконання певних слідчих дій.

Виправна (пенітенціарна) психологія галузь юридичної психології, що вивчає психологічні особливості виправлення правопорушників, психічні стани, які викликані позбавленням волі, методи та принципи ресоціалізації злочинців, структуру формальних і неформальних груп у місцях позбавлення волі, міжособистісні відносини в цих групах, проблеми включення особистості в позитивні соціальні зв'язки і її соціальної реадaptaції після відбуття покарання.

Вирок — рішення, винесене судом у результаті судових дій і яке встановлює винуватість або невинуватість підсудного, міру покарання винуватому та інші правові наслідки визнання винуватості або невинуватості підсудного. Вирок виноситься від імені держави, він повинен бути законним та обґрунтованим (відповідати вимогам закону та фактам, які мали місце при вчиненні злочину й установлені у ході розслідування або судового розгляду). Вирок набирає законної сили по закінченні терміну на його касаційне оскарження або опротестування.

Девіантна поведінка — поведінка, яка суперечить прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам, злочинне, аморальне поводження; результат асоціального розвитку особистості, впливу на неї несприятливих соціальних ситуацій, негативних соціальних факторів на «слабкі місця» особистості. Девіантна поведінка підлягає кримінальним і соціальним санкціям. Слабкі форми девіантності засуджуються моральними

нормами, суспільною увагою, грубі форми, передбачені Кримінальним кодексом.

Деперсоналізація — зміна самосвідомості індивіда, яка пов'язана із втратою ним здатності бути особистістю, різке зниження самооцінки щодо поведінки.

Деталізація показань — тактичний прийом допиту, що полягає в спонуканні допитуваного до опису окремих деталей події й застосовується для перевірки правдивості показань, виявлення протиріч у неправдивих свідченнях, при перевірці помилкового алібі та помилкового впізнання.

Діагностика криміналістична — установлення криміналістично значущих особливостей стану об'єкта (яким пальцем якої руки залишений слід, чи є ознаки підробки документа і т. ін.). Для успішної роботи слідчого зі слідами злочину в нього повинне бути сформоване криміналістичне поняття «система слідів злочину». Робота зі слідами злочину може здійснюватися в напрямі від копії до оригіналу та від оригіналу до копії. При розслідуванні вбивств, розбійних нападів, грабежів, звалтувань, хуліганства істотне значення має дослідження сукупності контактано-матеріальних слідів. При цьому використовуються не тільки прямі, а й зворотні ідентифікаційні зв'язки— установлення особи злочинця по залишених ним слідах, слідах, залишених на ньому потерпілою, і предметах, знайдених на місці події. Інформація від слідів злочину значно зростає при їхньому експертному розслідуванні. Психічні сліди злочину аналізуються при оцінці покарань.

Дізнавання — упізнання сприйманого об'єкта як відомого по минулому досвіду, звірення наявного образу поточного сприйняття із відповідними слідами пам'яті. Дізнавання розрізняється за ступенем визначеності, чіткості, повноти та довільності — мимовільності. Дізнавання може бути помилковим.

Дізнання — форма розслідування, яка відрізняється від попереднього слідства щодо суб'єкта та предмета розслідування; здійснюється міліцією, командирами військових частин, органами безпеки, начальниками установ виконання покарань, органами державного пожежного нагляду, прикордонної охорони, капітанами морських суден тощо. Закон розрізняє орган дізнання й осіб, які проводять дізнання. Особа, яка провадить дізнання, призначається органом дізнання. Особа, яка проводить дізнання, здійснює слідчі дії та оперативно-розшукові заходи з метою виявлення злочинів та осіб, які їх вчинили. Розрізняються два види дізнання — по справах, по яких попереднє дізнання обов'язкове, і по справах, по яких попереднє дізнання не обов'язково (для злочинів, по яких обвинувачуванним не загрожує міра покарання, та нескладних для розслідування).

Діяння — соціально значуща форма прояву активності суб'єкта, за ре-зультати якої суб'єкт несе соціальну відповідальність. Злочинне діяння — акт антисоціальної поведінки, що зазіхає на суспільні відносини, охоронювані правом.

Добровільна відмова від вчинення злочину — припинення за своєю волею розпочатих злочинних дій при наявності можливості довести злочин до кінця.

Доведення до самогубства — кримінально каране діяння; є зазвичай результатом жорстокого поводження винного з потерпілим, систематичного приниження його достоїнства, погрози вбивством з особливою жорстокістю.

Докази судові — фактичні дані (відомості) про обставини, які мають значення для розслідування, отримані та закріплені в матеріалах справи в установленому законом порядку. На основі доказів встановлюються: чи мала місце подія злочину, винність особи в вчиненні злочину, мотиви злочину, ступінь відповідальності винних, характер та розміри нанесеного збитку, причини й умови, які сприяли вчиненню злочину. У

цивільному процесі за допомогою доказів з'ясовується наявність або відсутність обставин, що обумовлюють вимоги й заперечення сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, а також всіх інших обставин, необхідних для з'ясування дійсних прав та обов'язків сторін. Дані, отримані з не передбачених законом джерел, не мають доказового значення. Докази підрозділяються на особисті (показання) та речовинні, прямі й непрямі (які встановлюють проміжний факт), безпосередні та похідні (показання зі слів, копії слідів та ін). Жоден вид доказів не має переважного значення. Докази оцінюються слідчим, суддею всебічному, повному та об'єктивному розгляді їхньої сукупності.

Допит перехресний — допит учасників судового процесу представниками обвинувачення та захисту по тих самих обставинах.

Допит — застосовувана в цивільному та кримінальному процесах слідча та судова дія, яка ґрунтується на одержанні, закріпленні (фіксації) переданих відомостей про обставини, істотні для правильного вирішення справи, здійснювана спеціально уповноваженими на це особами (слідчим, прокурором, суддею). При допиті враховуються процесуальне становище допитуваної особи (обвинувачуваний, підозрюваний, потерпілий, свідок, експерт), його вікові особливості (при допиті дітей до 14 років обов'язкова участь педагога). Свідки та потерпілі попереджаються перед допитом про кримінальну відповідальність за відмову, від давання показань і за давання завідомо неправдивих показань. Процесуальні правила визначають порядок ведення допиту та занесення його результатів до протоколу допиту, застосування звукозапису і т. ін. Законом заборонене домагання показань шляхом насильства, погроз та інших незаконних засобів.

Дослідження доказів — встановлення змісту доказів, їх вірогідності та цінності. Зміст доказів відповідає на запитання, що доводить даний доказ. Це може бути виявлене безпосередньо

або за допомогою експертного дослідження доказу. Установлення вірогідності доказу перевіряється шляхом зіставлення його з іншими достовірними доказами, логічними умовиводами та емпіричними діями (слідчим експериментом, перевіркою показань на місці, експертизою).

Достовірність — достатня правильність, те, що не викликає сумнівів, доказ того, що названий результат (закон, закономірність, сукупність фактів та ін.) є істинним, правдивим.

Експресія — виразність, сила зовнішнього прояву почуттів (у міміці, пантоміміці, інтонаціях і жестах).

Емоції— імпульсивна реакція, яка відображає відношення індивіда до значущості сприйманого їм явища, інтуїтивне визначення зв'язку даного явища із задоволенням або не задоволенням потреб суб'єкта. Емоції пов'язані з вегетативними реакціями, рівнем енергетичного забезпечення різних екстрених-адаптивних («аварійних») дій.

Етапи розслідування — відносно самостійні частини розслідування, спрямовані на вирішення окремих його завдань. Розрізняються підготовчий, первісний, основний та заключний етапи розслідування.

Ефект ореола — загальне оцінне враження про людину в залежності від її соціального статусу в умовах дефіциту інформації про неї, домінування першого враження про особистість при наступній взаємодії з нею.

Замах на злочин — вчинення особою з прямим умислом діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, які не залежали від її волі. Замах на вчинення злочину є незакінченим, якщо особа з причин, не залежних від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала за необхідні для доведення злочину до кінця.

Збирання доказів — первісний етап процесу дослідження, який заключається у виявленні доказів (їхньому відшуканні, виявленні, упізнанні — їхній первинній оцінці в якості таких), їх процесуально регламентованій фіксації, залученні до справи; здійснюється з дотриманням законності.

Злочини організовані — найнебезпечніший різновид групових злочинів з використанням у злочинних цілях соціально-психологічних механізмів поведінкової організованості — засобів соціального контролю, внутрігрупової функціональної диференціації та ієрархії, об'єднання з офіційними структурами, забезпечення своєї захищеності з боку корумпованих державних, адміністративних та правоохоронних органів. Поширення організованої злочинності пов'язане із соціально-економічною та політичною дестабілізацією.

Злочинність — історично обумовлене соціальне явище, соціально-психологічне й кримінально-правове явище, що складається із сукупності злочинів, скоєних у даному суспільстві й у даний період часу; характеризується кількісними (стан, динаміка, коефіцієнт злочинності) і якісними (структура, характер) показниками. Стан злочинності визначається кількістю вчинених злочинів та осіб, що їх вчинили, рівнем повторної та рецидивної злочинності, питомою вагою тяжких злочинів і тенденціями зростання окремих видів злочинності.

Ідентифікація в криміналістиці — встановлення тотожності об'єктів або особистості за сукупністю їхніх ідентифікаційних ознак. Як процес дослідження ідентифікація — може привести до висновку про наявність або про відсутність тотожності. Як метод дослідження ідентифікація є науково обґрунтованим способом впізнання об'єктів, їхніх індивідуальних властивостей. Ідентифікації підлягають не тільки предмети, а й ділянки місцевості, час, окремі фізичні та психічні властивості індивідів — характерні психічні прояви, індивіда, його дії. Сукупність індивідуальних, стійких ознак називається ідентифікаційним комплексом ознак.

Індукція (лат. *inductio* — наведення) — метод дослідження та спосіб міркування, при яких загальний висновок будується на основі часткових посилок. У реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією — науковим методом, за якого висновок про характеристики будь-якого елемента множини роблять на підставі пізнання загальних

Інтерпретація — тлумачення, роз'яснення, розкриття змісту явища, які сприяють його розумінню.

Інтуїція — здатність осягати істини, не звертаючись до розгорнутого логічного міркування. В логіці та методології розглядається як догадка, що потребує перевірки.

Істина — правильне, адекватне відображення предметів і явищ дійсності, відтворення їх так, як вони існують поза межами нашої свідомості. Істина об'єктивна за змістом, але суб'єктивна за формою як результат діяльності людського мислення. Істина — доведеність судження, його адекватність дійсності.

Каяття — визнання своєї провини та самоосуд своєї негативної поведінки, готовність нести заслужене покарання та виправити поведінку в майбутньому, щирий жаль про зроблену провину або про асоціальні діяння, необхідний компонент спокутування провини, передумова виправлення особистості злочинця, пробудження в нього почуття сорому, совісті. Міра кримінального покарання визначається з врахуванням щиросердечного каяття винного.

Корупція — широке поширення злочинної поведінки високопоставлених посадових осіб, які використовують виконання державних функцій з метою особистого збагачення та отримання інших особистих переваг; одержує розвиток в умовах посилення бюрократії та наділення її владними привілеями, виходу її з-під соціального контролю. Корупція державних, адміністративних і правоохоронних органів, пов'язана зі зростанням організованої злочинності, одна з ознак

якого — зрощення із владними структурами. Зрощування мафіозних та корумпованих структур веде до соціально-економічної дестабілізації суспільства, масового протесту, ставить суспільство перед необхідністю радикальних соціально-політичних перетворень.

Криміналістична тактика — система науково обґрунтованих і практично ефективних прийомів організації попереднього та судового слідства, система прийомів ефективної взаємодії слідчого (судді) з різними учасниками судочинства.

Криміналістична характеристика злочинів — узагальнення типових ознак та особливостей різних видів злочинів, знання яких визначає ефективні способи їхнього розслідування, характеризує типи криміналістично значущої інформації, містить систему даних про типові способи вчинення злочинів даного виду, визначає істотні для нього обставини, що підлягають виявленню; визначає найбільш імовірнісні механізми його вчинення, типові прийоми приховання, особистісні особливості злочинця, можливі мотиви та мету злочинної поведінки. Кримінальна психологія — психологія злочинця, злочинної групи та злочинного діяння, галузь юридичної психології, яка вивчає психо-логічні механізми поведінки особи правопорушника.

Метод (гр. *methodos* — спосіб пізнання) — спосіб дослідження явищ, планомірний підхід до їх вивчення, послідовність дій у проведенні теоретичного дослідження або практичного здійснення якогось явища або процесу; у найзагальнішому значенні — спосіб, певним чином упорядкована діяльність і своєрідний інструмент для досягнення конкретної мети. Це — сукупність прийомів і операцій теоретично-го пізнання і практичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. Наукові методи ґрунтуються на певних принципах, теоріях і законах.

Метод дослідження — засіб досягнення мети, пізнання явищ дійсності в їх взаємозв'язку і розвитку. Спосіб відтворення досліджуваного об'єкта або предмета.

Методика — система правил використання методів, прийомів та операцій у науковому дослідженні.

Методологія (гр. *methodos* — спосіб пізнання і *logos* — вчення) — філософське вчення про методи пізнання і перетворення дійсності, використання принципів світогляду в процесі пізнання і практиці; містить сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів, що застосовуються в певній науці, а також галузь знань, що вивчає засоби, передумови і принципи організації пізнавальної і практично-перетворювальної діяльності людини.

Методологія дослідження — сукупність конкретних прийомів і способів для проведення будь-якого наукового дослідження.

Механізм злочину — сукупність системоутворюючих елементів злочину: предмет зазіхання, психічна саморегуляція суб'єкта злочину, орієнтовна основа його кримінально спрямованих дій, мотиви, мета та способи злочинного діяння, особливості використання злочинцем конкретних умов. Вчинення діяння, коректувальні дії злочинця, його відношення до проміжних результатів і підсумкового результату діяння, його взаємодія з іншими учасниками злочину. Механізм злочину — динамічна структура злочинного діяння. Із психологічної точки зору всі злочини за механізмом вчинення підрозділяються на злочини, вчинені у формі простої вольової дії (імпульсивно, стереотипно вчинені діяння), і злочини, які вчинені у вигляді складної вольової дії (заздалегідь заплановані, поетапні злочинні діяння). При аналізі механізму злочинів, скоєних у формі простої вольової дії, варто акцентувати увагу на операційних установках злочинця, його поведінкових стереотипах. При аналізі злочинів, вчинених у формі складної вольової дії, необхідно враховувати комплекс суб'єктивно

обумовлених стійких взаємозв'язків між окремими структурними елементами діяння, особливостями дозлочинного, злочинного та пі-слязлочинного поведіння суб'єкта злочину.

Моделювання (фр. modeler — ліпити, формувати) — вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), яка замінює оригінал з певних сторін, які цікавлять пізнання і підлягають вивченню, непрямий, опосередкований метод наукового дослідження. Це науковий метод, який полягає в теоретичних і практичних діях, спрямованих на розробку і використання моделей — образів реальних об'єктів (процесів) у матеріальній чи ідеальній формі, які відображають суттєві властивості об'єктів (процесів), що моделюються, і заміщують їх у ході дослідження. Базується на методі аналогії — можливості вивчення реального об'єкта через дослідження подібного до нього і доступнішого, а саме моделі.

Надсвідоме — не підлягаючий свідомо-вольовому контролю вищий рівень психічної активності при вирішенні творчих завдань (інтуїція), спонтанне прийняття моральних рішень.

Наочно-образна фіксація доказів — фіксація чуттєво сприйманих об'єктів, які мають доказове значення, за допомогою фотографування, кінозйомки, відео- і звукозапису; з метою адекватності відображення така фіксація повинна відповідати ряду психологічно обумовлених вимог.

Насильницька смерть — смерть від впливу зовнішніх факторів (убивство, самогубство, нещасний випадок). У більшості випадків є підставою для порушення кримінальної справи. У всіх випадках встановлення факту насильницької смерті обов'язково перевіряється її причина.

Обвинувачуваний — особа, у відношенні якої винесена постановка про залучення її в якості обвинувачуваного по кримінальній справі. обвинувачуваний може спростовувати обвинувачення, відкидати його докази, давати своє тлумачення

обставин справи. Обвинувачуваний не несе відповідальності за відмову від давання показань і за дачу давання завідомо неправдивих показань. Зацікавленість обвинувачуваного у справі може істотно відбиватися на правдивості його показань. Його показання можуть містити й мимовільні помилки, обумовлені неадекватністю його сприйняття й розуміння відповідних обставин, неправильними й неприпустимими прийомами допиту. Забороняється домагатися показань обвинувачуваного шляхом насильства, погроз та інших незаконних засобів; примус до дачі показань є правопорушенням і тягне за собою відповідальність. Визнання обвинувачуваним своєї провини може бути покладене в основу обвинувачення лише при його підтвердженні сукупністю інших доказів.

Обшук — слідча дія, яка спрямована на пошук об'єктів, які мають значення для встановлення істини по кримінальній справі (предметів і цінностей, добутих злочинним шляхом; зброї та знарядь злочину, документів і т. ін.), виявлення розшукуваних осіб і трупів; проводиться в присутності понятих та у строгій відповідності з встановленим законом вимогами. Розрізняють особистий обшук, обшук приміщень, місцевості та транспортних засобів. У судовій психології розробляється система прийомів взаємодії при обшуку, рефлексія прийомів приховання та інших поведінкових аспектів взаємодіючих при обшуку осіб.

Огляд місця події — невідкладна слідча дія, спрямована на встановлення, дослідження й фіксацію обстановки місця події, слідів злочину, злочинця та інших фактичних даних, що дозволяють зробити висновок про механізм злочину, особистості злочинця, мотиви його злочинної поведінки, час вчинення злочину та інші обставини. Дослідницький етап огляду місця події підрозділяється на оглядову стадію (ознайомлення з місцем події, визначення його границь, послідовності огляду), загальний і детальний огляд, висування

первісних версій, визначення оперативно-розшукових заходів щодо розшуку та затримки злочинця.

Огляд слідчий — слідча дія, яка полягає у виявленні, впізнанні та безпосередньому дослідженні об'єктів, їхніх властивостей, станів і взаємовідношень, що несуть у собі юридично значущу інформацію. Різновид слідчого огляду — огляд місця злочину, огляд трупа, предметів, документів, приміщень і ділянок місцевості, транспортних засобів і т. ін. Кожний з видів огляду має специфічні особливості слідчого спостереження, процесуальні та тактичні особливості. До слідчого огляду можуть бути залучені різні фахівці й окремі учасники кримінального процесу.

Огляд — слідча дія, суть якої полягає в огляді тіла людини для вирішення питань, які мають значення по справі. Розрізняють слідчий та судово-медичний огляд. Слідчий огляд здійснюється слідчим у присутності понятих, проводиться для встановлення на тілі людини слідів злочину (плям, слідів барвників, часток ґрунту, різних предметів), а також для встановлення особливих прикмет (татувань, шрамів тощо). Судово-медичний огляд проводиться для встановлення характеру й давності тілесних ушкоджень, ознак перенесених операцій і т. ін.

Оперативне обслуговування — система негласних оперативно-розшукових заходів, що забезпечують виявлення криміногенних об'єктів і вжиття заходів по їхньому знешкодженню (на промисло-вих підприємствах, транспорті, місцях масового скупчення людей тощо).

Оперативне спостереження — негласний оперативно-розшуковий захід — приховане спостереження за об'єктами злочинного діяння; проводиться візуально й за допомогою спеціальних оперативно-технічних засобів.

Оперативно-розшукова діяльність — система розвідувально-пошукових заходів, виконуваних спеціальними органами за

допомогою негласних засобів і методів, спрямована на запобігання та розкриття злочинів; розшук зниклих злочинців (проводиться на основі закону та спеціальних нормативних актів).

Організація розслідування — комплекс необхідних заходів на різних етапах розслідування, які забезпечують послідовне досягнення цілей розслідування, керування процесом розслідування, застосування найбільш ефективних засобів розслідування з врахуванням конкретних слідчих ситуацій.

Особистий розшук — пошукова діяльність оперативного працівника (детектива) для виявлення винної особи.

Особистість злочинця — сукупність психічних особливостей індивіда, що виявилися у вчиненому ним злочині та виступають як умова злочинної поведінки; загальні особливості особистості злочинця — деформованість ціннісних орієнтацій, невміння володіти соціально-адаптивними способами поведінки, особистісні акцентуації — агресивність, імпульсивність, низький рівень особистісного розвитку, інфантильність, примітивізм, підвищений рівень домагань при відсутності можливостей їхньої реалізації. Окремі групи злочинців характеризуються додатковими особливостями (корисливі, корисливо-насильницькі й насильницькі злочинці, учасники групової та організованої злочинності, злісні злочинці тощо).

Оцінка доказів — виявлення допустимості та відносності доказів, визначення їхнього значення та можливостей використання для встановлення істини в справі. Прийнятий у судочинстві принцип оцінки доказів означає, що жодний доказ не має наперед визначеної сили (переваги перед іншими доказами).

Очна ставка — у кримінальному процесі одночасний допит двох раніше допитаних осіб з метою встановлення протиріч і отримання нових даних, що дозволяють судити про істинність

раніше отриманих показань. Оголошення раніше даних показань можливе лише після дачі показань на очній ставці. Використовується психічна взаємодія учасників очної ставки, але не допускається психічний тиск одного учасника на іншого.

Планування розслідування — передбачення завдань, напрямків, шляхів та способів розслідування, визначення системи слідчих дій, тактики здійснення, послідовність різних організаційно-технічних заходів. Логіка планування розслідування пов'язана з висуванням обґрунтованих слідчих версій і можливих наслідків із цих версій.

Показання обвинувачуваного — повідомлення особи, притягнутої в якості обвинувачуваного, про фактичні дані із приводу пред'явленого обвинувачення й інших відомих їй обставин у справі та наявних у справі доказів, зроблене в процесі допиту у встановленому законом порядку, один із засобів захисту обвинувачуваного.

Показання потерпілого — повідомлення особи, яка визнана потерпілою. Такого роду дані не можуть бути доказом, якщо потерпілий не може вказати джерело своєї поінформованості. При перевірці та оцінці показань потерпілого враховується можливість перекручування ним повідомлюваної інформації в силу зацікавленості в результаті справи та внаслідок його конфліктних емоційних станів під час здійснення розслідуваних подій; за відмову від дачі показань і за дачу свідомо неправдивих свідчень потерпілий несе кримінальну відповідальність.

Показання свідка — повідомлення свідка про відомі йому особисто фактичні дані про будь-які обставини, що підлягають встановленню в справі, зроблене в процесі допиту у встановленому законом порядку. У цивільному процесі показання свідка служать встановленню обставин, які обґрунтовують вимоги та заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для правильного вирішення

справи. Свідок може бути допитаний про його відношення до осіб, які беруть участь у справі, про обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Фактичні дані, повідомлювані свідком, не можуть служити доказом, якщо він не може вказати джерело своєї поінформованості. При оцінці показань свідка враховуються всі обставини, які впливають на їхню правдивість та істинність. Законом передбачена відповідальність свідка за відмову від давання показань, за давання неправдивих показань і відповідальність інших осіб за примушування свідка до давання неправдивих показань. Помилки в показаннях правдивих свідків можуть бути викликані неадекватністю їхнього сприйняття, індивідуально-типологічними психічними особливостями, психічними аномаліями, особистісними акцентуаціями, утрудненими умовами сприйняття, особливостями інтерпретаційної діяльності, сенсорної та мнемічної недостатності. Показання свідка підлягають перевірці та критичній оцінці.

Показання — один з видів доказів, який ґрунтується на усних або письмових повідомленнях особи про фактичні дані, на основі яких встановлюються обставини, які мають значення для вирішення цивільної або кримінальної справи, отримані в процесі допиту у встановленому законом порядку (особисті докази).

Пом'якшення покарання — призначення судом покарання нижче встановленого законом нижчої межі або застосування більш м'якого покарання з урахуванням виняткових обставин справи та особистості винного.

Помилування — акт, який повністю або частково звільняє засудженого від покарання або замінює раніше призначене покарання більше м'яким. Передбачає також зняття судимості з осіб, які раніше відбували покарання. На відміну від амністії акти помилування мають індивідуальний характер.

Понятій — особа, запрошена для участі в ряді слідчих дій (огляд, обшук, виїмка, впізнання і т. ін.), яка не заінтересована в справі (не менше двох). Поняті зобов'язані засвідчити факт, зміст та результати слідчих дій, проведених у їх присутності. Вони вправі висловити зауваження із приводу виконаних дій, які підлягають занесенню до протоколу слідчої дії.

Портретна експертиза — вид експертизи, предметом якої є встановлення тотожності особистості портретним зображенням. Розрізняються портретні експертизи по фотопортрету та черепу (кісткових останках), по фотопортретах та рентгенозйомці, по фотопортретах та кіно- і відеокадрах.

Постанова слідчих органів — рішення слідчого або особи, яка проводить дізнання, у процесі попереднього слідства або дізнання. Виноситься з питань, що визначають порушення кримінальної справи (порушення, припинення, призупинення виробництва в справі), процесуальне становище осіб, які беруть участь у справі (пред'явлення обвинувачення, визнання потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем), захід щодо відшкодування матеріального збитку, заподіяного злочином (накладення арешту на майно), провадження окремих слідчих дій (залучення до справи, повернення потерпілому майна). Такого роду постанова повинна бути законною та обґрунтованою, а в ряді випадків — вмотивованою (про обшук, припинення справи і т. ін.). Незаконні й необґрунтовані постанови слідчих органів підлягають скасуванню прокурором.

Потерпілий — громадянин, якому злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода. Потерпілий наділяється рядом прав: давати показання, заявляти клопотання, знайомитися з матеріалами справи з моменту закінчення попереднього слідства, брати участь у судовому процесі, заявляти відводи, скаржитися на дії осіб, які провадять дізнання, слідчого, прокурора та суду, а також на вирок. Потерпілий здійснює свої права особисто або через представника (захисника).

Право — соціальний інститут реалізації базових цінностей суспільства за допомогою системи загальнообов'язкових норм, реалізованих примусовою силою держави; інститут урегулювання основних соціальних відносин на основі встановлення єдиного масштабу соціально значущої та соціально доцільної поведінки.

Правове регулювання — форма соціального регулювання, яка діє у спів-відношенні з вимогами норм права, заснована на усвідомленні суб'єктами своїх прав та обов'язків. Механізм правового регулювання складається із системи правових норм (законодавства), право-вих відносин, правової відповідальності та правової свідомості. Правове регулювання вдосконалюється створенням зводу законів, формуванням механізму реалізації законності, системою правової соціалізації.

Правоздатність — здатність особи на право та обов'язки, визнана рівною мірою за всіма громадянами. Ніхто не може бути обмежений у правоздатності, крім випадків, передбачених законом.

Правомірність — відповідність соціальних явищ, діяльності суб'єктів права вимогам норм права; втілюється як у поведінці суб'єктів права, так й у різних юридичних актах. Базується на високому рівні правосвідомості, правової культури суспільства, дотриманні та реалізації законності. У поведінці людини виступає як єдність її зовнішніх та внутрішньо-орієнтованих дій, психічному відношенні особистості до своєї поведінки, рівень її соціального самоконтролю, міра соціальної відповідальності.

Правопорядок — одна з основних форм громадського порядку, яка базується на реалізації системи правових норм, стані суспільних відносин, регульованих правом. Правопорядок характеризується рівнем реалізації законності, дотриманням громадянами та організаціями юридичних обов'язків, механізмом відновлення порушених суб'єктивних прав, стійкістю юридичних зв'язків і відносин у даному суспільстві.

Правосвідомість (правова свідомість) — сфера суспільної групової та індивідуальної свідомості, яка пов'язана з відображенням правозначущих явищ. У концентрованому виді виражається в правовій ідеології суспільства — у системі правознавчих поглядів. Соціально-психологічна сторона правосвідомості проявляється у звичках та поведінці людей, правозначущих соціальних стереотипах й емоційних оцінках, правовій культурі суспільства. Правосвідомість підлягає загальним закономірностям розвитку та функціонування свідомості, виконує пізнавальну, оцінну та регулятивну функцію, є відображенням соціально-економічних відносин даного суспільства, взаємозалежна з моральною свідомістю суспільства, залежить від функціонуючого права та сама впливає на правотворчість.

Правосуддя — діяльність спеціальних державних органів суду, спрямована на реалізацію законності та правопорядку, захист прав та свобод громадян. Правосуддя здійснюється тільки судовими органами. При здійсненні правосуддя суд виявляє причини та умови, які сприяли здійсненню правопорушення, і вживає заходи до їхнього усунення, поєднує примусові заходи з виховним впливом.

Привід — примусове доставляння в правоохоронні органи осіб, що добровільно не з'явилися за викликом, по вмотивованій постанові правоохоронних органів.

Примирення сторін — угода сторін про припинення судової суперечки на основі взаємних поступок; може бути укладена на всіх стадіях цивільного судового процесу. Можливість примирення сторін з'ясовується суддею в процесі підготовки справи до судового розгляду. Затверджена судом угода тягне за собою такі правові наслідки: неможливість повторного розгляду судом того ж позову, примусове виконання угоди на прохання однієї зі сторін.

Примус до дачі показань — заборонені законом підстави до отримання показань від осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних засобів. Є злочином і тягне за собою кримінальну відповідальність.

Примус — насильницький вплив на індивіда або групу з метою здійснення ними необхідних дій.

Примусові заходи виховного характеру — заходи, які застосовуються замість покарання до позбавлення волі відносно неповнолітніх, які вчинили злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки. Призначаються, якщо за характером злочину та особистості винного девіантна поведінка може бути виправлена більше м'якими виховними мірами, ніж покарання. Ці заходи не містять елемента кари й не тягнуть за собою судимості. Призначаються судом або комісією у справах неповнолітніх; поділяються на чотири групи: 1) навчання в спеціальній виховній установі (спецшколі); 2) майновий вплив; 3) посилений контроль за поведінкою неповнолітнього; 4) моральний вплив. На відміну від кримінального покарання примусові заходи виховного характеру призначаються з метою виправлення провиненої особи, що визначається комісією у справах неповнолітніх.

Приховання злочинів — кримінальна діяльність спрямована на приховання розслідування злочину шляхом утаювання, знищення, маскуванню та фальсифікації слідів злочину й злочинця. Приховання злочину шляхом утаювання інформації (або її носіїв) — залишення слідчого в невіданні щодо обставин справи — може бути здійснене в активній формі (приховання речових доказів, приховання джерел інформації), і в пасивній формі (неповідомлення відомостей про злочин, відмова від дачі інформації щодо злочину). Приховання злочину шляхом знищення інформації або її носіїв може бути повним або частковим; часткове знищення інформації може бути поєднане з фальсифікацією. Приховання злочину шляхом маскуванню можливе з метою зміни даних про особу винного, спосіб

вчинення злочину, його мотиви; здійснюється за допомогою переміщення об'єктів, зміни зовнішнього вигляду суб'єктів злочину (перука, грим, зміна волоссяного покриву, звичного одягу, штучне створення особливих прикмет). Приховання злочину шляхом фальсифікації інформації здійснюється завідомо неправдивою інформацією, помилковими повідомленнями; доносима, створенням помилкових слідів та інших речових доказів, повною або частковою підробкою документів, підміною об'єктів, частковим їхнім знищенням, зміною зовнішнього вигляду. Комбінованою фальсифікацією є помилкове алібі та змішані способи приховання злочинів.

Провина — причетність індивіда до протиправного або аморального діяння; ігнорування ним суспільних інтересів, що, в свою чергу, виступає як підстава для визнання його винуватим.

Психологічна захищеність — стійкий емоційно-позитивний стан, заснований на усвідомленні особистістю стабільної можливості задоволення своїх базових потреб; забезпечується почуттям приналежності до стійкої соціальної групи, особистісними можливостями, реалістичним рівнем домагань.

Психологічний захист — система саморегуляції особистості, спрямованої на психічну стабілізацію в умовах психотравмуючих дій, яка складається з різних захисних механізмів — переоцінки цінностей, витіснення, раціоналізації, конверсії (додання явищу нового змісту) і т. ін.

Психологія впізнання — галузь судової психології, яка вивчає психологічні особливості судового впізнання, умови та прийоми пред'явлення людей, їхніх голосів і матеріальних об'єктів з метою ідентифікації, прийоми, які протидіють помилковому впізнанню, а також прийоми викриття хибного, помилкового впізнання.

Психологія допиту й показань — розділ юридичної психології, який вивчає психічні закономірності та особливості формування, отримання та оцінки усної доказової інформації в судочинстві. Розрізняються психічний процес формування показань (сприйняття подій, їх фіксування, зберігання та відтворення), позиція особи, яка дає показання (помилкові, правдиві й щирі), прийоми діагностики неправдивих показань та прийоми правомірного психічного впливу на особистість, яка протидіє слідству. Показання істотно залежать від індивідуальних особливостей сприйняття, мислення, пам'яті й особистісних орієнтацій індивіда, їхньої реконструкції в процесі запам'ятовування та збереження, від правового статусу допитуваних осіб, психологічного контакту з ними, змісту питань та інших умов допиту. Найбільш ефективними прийомами допиту є прийоми формування мотивації на давання повних і правдивих показань на допиті.

Психологія обшуку — галузь судової психології, яка вивчає психологічні особливості та прийоми ефективного проведення обшуку, типові прийоми та способи їхнього приховання й розпізнання, прийоми рефлексивної взаємодії при обшуку.

Психологія огляду місця події— галузь судової психології, яка вивчає психологічні особливості аналізу умов місця події, отримання криміналістичної інформації про об'єкти та обставини, які вказують на типові особливості розслідуваного злочину, механізм його вчинення та типологічно-індивідуальні особливості особистості злочинця.

Психологія слідчого експерименту — галузь судової психології, яка вивчає психологічні умови адекватного моделювання обставин, які підлягають судово-експериментальній перевірці.

Психологія слідчого й слідчої діяльності галузь судової психології, яка вивчає психічні особливості пізнавальної і комунікативної сфер діяльності слідчого, його особистісно-

професійні особливості, структуру слідчої діяльності (типове моделювання, орієнтацію в кримінально-знакових ситуаціях, використання необхідної системи слідчих дій, оцінна діяльність), прийоми, ефективного міжособистісного спілкування з учасниками кримінального процесу.

Психосексуальна орієнтація — спрямованість статевого потягу й особливості його реалізації. Девіантні психосексуальні орієнтації можуть бути обумовлені соматогенними, психогенними та соціогенними факторами. Можливі сексуальні відхилення за об'єктом сексуальної спрямованості (ексгібіціонізм, зоофілія і т. ін.), за віком об'єкта (педофілія, геронтофілія), за статтю об'єкта (гомосексуалізм) тощо.

Реактивні стани — хворобливі психічні стани, які зумовлені психо-травмуючими обставинами (депресією, психогенним ступором, афектами).

Реакція — відповідь організму на вплив зовнішніх та внутрішніх стимулів.

Рецидив (у праві) — вид множинності злочинів. Розрізняються просте повторення злочинів (фактичний рецидив злочинів) і легальний рецидив злочинів, за який законом установлюється особлива відповідальність. Кількаразове вчинення особою злочинів свідчить про стійкість антисоціальної спрямованості, злочинний спосіб життєдіяльності, звичний характер її суспільно небезпечної поведінки. Розрізняється загальний та спеціальний рецидив (вчинення після засудження неоднорідного або однорідного злочину). Спеціальний рецидив свідчить про кримінальну спеціалізацію індивіда.

Рецидивіст — особа, яка після засудження вироком суду за вчинення злочину знову вчинила один або кілька злочинів (до зняття або погашення судимості за первісний злочин). За вироком суду особа може бути визнаною особливо небезпечним рецидивістом, якщо раніше нею були вчинені особливо

небезпечні злочини. Визнання особи особливо небезпечним рецидивістом тягне за собою можливість призначення суворішого покарання (позбавлення волі на більший термін відбування покарання, особливо строгий режим відбування покарання, незастосування умовно-дострокового звільнення).

Розшук — діяльність слідчого, органа дізнання, адміністрації місць позбавлення волі та інших компетентних органів по встановленню місця знаходження обвинувачуваних, що уникають слідства та суду, засуджених, які ухиляються від виконання вироку або втекли з установ виконання покарань, а також осіб, які пропали безвісти. Розшук є однією з мір розкриття злочинів.

Самовпевненість злочинна — форма провини, яка характеризується тим, що винний передбачав можливість суспільно небезпечних діянь, соціально шкідливих наслідків своєї дії або бездіяльності, але легко-важно розраховував на їх прихованість; відрізняється від непрямого наміру (при якому винний усвідомлено допускає настання соціально шкідливих наслідків) тим, що особа при цьому сподівалася не допустити соціально шкідливих наслідків своєї дії.

Самогубство — гострий різновид девіантної поведінки, яка полягає в добровільній відмові індивіда від життя, власноручному його позбавленні. Підвищення кількості самогубств корелює з розпадом цінностей, катастрофою життєвих стратегій, соціальною ізоляцією індивіда.

Самообмова — визнання підслідним своєї провини у вчиненні кримінально караного діяння, яке у дійсності він не вчинив. Розрізняються проста та складна самообмови (визнання тільки своєї провини або визнання провини й інших осіб). Самообмова може виникнути під впливом зацікавлених осіб, через бажання особи приховати більш тяжкий злочин, під впливом засобів психічного насильства і т. ін. Самообмова викривається її

невідповідністю сукупності доказів, нездатністю особи деталізувати та уточнювати свої докази.

Самооцінка — індивідуально-базова регуляційна якість, яка заключається у відбитті (рефлексії) особистістю своїх якостей, можливостей і недоліків, критичність особистості, її вимогливість до самої себе, основи саморозвитку, формування рівня її домагань. Неадекватна самооцінка, завищення або заниження рівня домагань призводить до поведінкових зривів, емоційних перенапружень, підвищення рівня збудженості, міжособистісних і внутріособистісних конфліктів, особистісних деформацій.

Самоправство — злочин, основою якого є самовільне здійснення своєї соціально-рольової функції, що заподіює істотну втрату правам особистості або інтересам громадських організацій. Самоправство, чинене посадовими особами з використанням службового становища, розглядається як перевищення влади або службових повноважень.

Саморегуляція — доцільне функціонування живих систем. Психічна са-морегуляція людини здійснюється в єдності енергетичних, психодинамічних і змістовно-значенневих компонентів діяльності й має таку структурну організацію: прийняття мети, що відповідає виниклій потребі (мотивації); формування психічної моделі сукупності умов діяльності, формування й прийняття програми дій і критеріїв їхньої успішності, одержання й критичний аналіз результатів виконання дій, їхнє співвіднесення із критеріями їхньої ефективності, корекція діяльності, досягнення й оцінка підсумкового результату.

Свідок — особа, якій можуть бути відомі які-небудь обставини, що можуть бути корисні слідству по справі. За відмову від давання показань або за давання завідомо неправдивих свідчень свідок несе кримінальну відповідальність. Не можуть бути допитані як свідки представники по цивільній справі або

захисники по кримінальній справі по обставинах, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням професійних обов'язків, а також особи, які в силу фізичних або психічних недоліків не здатні правильно сприймати обставини, які мають значення для справи. Дані, повідомлювані свідком, що не може вказати джерело своєї обізнаності, не є доказом.

Синтез (гр. *synthesis* — складання) — об'єднання раніше виділених чи уже існуючих елементів у єдине ціле. Такими елементами можуть бути частини предмета, ознаки, відношення.

Системний підхід — комплексне дослідження великих і складних об'єктів (систем) як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин.

Ситуаційна експертиза — експертиза, яка досліджує механізм злочину за його слідами, ситуаційними ознаками.

Сімейно-побутова мораль — сукупність норм і правил, які регулюють взаємовідносини людей у родині та сфері вільного спілкування, дозвілля. У цих сферах реальна поведінка людей значно відрізняється від загальноприйнятих норм і стандартів. Нормалізація цих форм поведінки залежить від підвищення цінності шлюбу та родини, якості сімейного життя, взаєморозуміння чоловіка й жінки, справедливого розподілу побутових обов'язків, психологічної підготовленості до вирішення сімейних конфліктів.

Склад злочину — сукупність передбачених законом ознак, які характеризують вчинене діяння як конкретний вид злочину, — необхідна підстава кримінальної відповідальності. Склад злочину утворюють чотири групи ознак, які характеризують об'єкт злочину, його об'єктивну сторону, суб'єкт злочину та його суб'єктивну сторону. Загальними ознаками суб'єкта злочину є вік, з якого настає кримінальна відповідальність, осудність; ознаки, які характеризують об'єктивну сторону складу злочину, — дія (бездіяльність), його наслідки; ознаки, які характеризують

його суб'єктивну сторону, — форма провини, мотив, мета. Відсутність хоча б однієї з ознак складу злочину свідчить про відсутність у діях особи складу злочину.

Сліди злочину — відображення механізму злочину в матеріальних об'єктах і психіці людей, що взаємодіяли з подією злочину. Сліди злочину — носії інформації про ознаки тих або інших явищ, інформаційна база слідчо-пошукової діяльності, система свідчень про механізм злочину та особистості злочинця. Однак ця система формується як результат слідчо-пошукової діяльності, на первісному ж її етапі сліди злочину виступають лише як фрагменти цілісної системи, вихідна база для реконструкції події злочину. Всі сліди, виявлені на місці події, підлягають адекватній інтерпретації та систематизації на основі знань про їхнє криміналістичне значення. Сліди злочину — поняття більше широке, ніж сліди злочинця. До слідів злочину відносяться й сліди, залишені на самому злочинці, потерпілому, і все те, що свідчить про взаємодію злочинця із усіма об'єктами, залученими в події злочину.

Сліди злочинця — всі зміни в навколишньому середовищі, які відображають систему дій злочинця в період його злочинної поведінки та вказують на причетність до злочину певної особи. У структурі будь-якого злочину відображається структура його причини. При будь-якій взаємодії злочинця із зовнішнім середовищем остання несе «відбитки» його індивідуально-психічних особливостей: ознаки психічної спрямованості, мотивів поведінки, ситуативної обумовленості, особливості індивідуальних навичок і загального стилю поведінки, психорегулятивні особливості. Поведінка людей значною мірою стереотипізована. Система динамічних стереотипів поведінки злочинця неминуче залишає поведінковий «відбиток».

Слідчий — посадова особа органів внутрішніх справ, прокуратури, держ-безпеки, яка здійснює попереднє слідство. Слідчий має певну спрямованість своєї діяльності — територіальну, по видах злочинів і категоріях обвинувачуваних.

Всі слідчі мають однакові процесуальні права. Слідчий зобов'язаний повно, всебічно та об'єктивно розслідувати справу, прийняту до провадження, встановити всі обставини, що входять за законом у предмет доведення, зібрати та перевірити з цією метою всі необхідні докази, встановити й залучити як обвинувачуваних осіб, які скоїли злочин, так і свідків.

Слідчі дії — дії по збиранню та перевірці доказів органами дізнання, прокурором, судом в окресленому законом порядку — допит, очна ставка, обшук та, огляд, пред'явлення для впізнання людей і предметів, слідчий експеримент, зі зразків для порівняльного дослідження, призначення експертиз і т. ін. Проведення слідчих дій регламентовано законом з урахуванням особливостей кожного виду доказів. Слідчі дії можуть бути ефективні лише при врахуванні психологічних закономірностей людської поведінки.

Слідчо-оперативна група — організаційна форма взаємодії слідчого з органами дізнання, експертами, фахівцями. Різновидність: слідчо-оперативна група для виїздів на місце злочину, для розслідування злочинів по «гарячих слідах», для розслідування злочинів різних категорій (убивств, крадіжок і т. ін.). Для розслідування особливо складних подій може бути створена спеціальна слідчо-оперативна група. Ефективність роботи слідчо-оперативної групи залежить від професіоналізму її учасників і від соціально-психологічної згуртованості групи.

Словесний портрет — спосіб опису зовнішності людини з метою її ідентифікації за ознаками зовнішності: спеціально розроблена система термінів словесного портрета, заснована на даних антропології. Ознаки зовнішності діляться на анатомічні (ріст, вага, колір волосся і т. ін.) та функціональні (хода, жестикуляція тощо). Основна увага приділяється ознакам особи та голови, які описуються анфас і у профіль. Величину ознаки визначають у відносних поняттях: великий, середній, малий; при визначенні форми використовують геометричні поняття:

пряма, овальна, опукла, увігнута, трикутна, круглий, особливо враховуються аномальні ознаки-прикмети.

Сором — один з основних проявів моральної самосвідомості особистості, її здатність до морального самоаналізу та самоосуду (гнів, звернений на себе); залежить від критеріїв еталонної поведінки особистості, рівня її соціалізації, морального розвитку; одна з передумов каяття.

Спеціалізація злочинців — спеціалізація професійних злочинців за ви-дом систематично чинених ними злочинів (крадіжки, розбої, грабежі, вимагання, шахрайство і т. ін.). Вузька спеціалізація утруднює розкриття злочинів у силу удосконалення способів їхнього вчинення та прийомів приховання. Однак разом із цим у професійних злочинців виробляється свій «почерк» вчинення злочинів, формуються індивідуально-психологічний тип злочинної поведінки, система індивідуальних кримінально-поведінкових стереотипів.

Співучасть — навмисна спільна участь двох або більше осіб у вчиненні злочину; форма вчинення злочину декількома особами, що об'єднали зусилля для досягнення злочинного результату, який підвищує його суспільну небезпеку та розглядається законом як вчинення злочину при обтяжуючих обставинах. Розрізняються проста співучасть, при якій всі учасники беруть участь у здійсненні дій, і складна співучасть, при якій особи, які беруть участь у злочині, виконують різні ролі — виконавців, організаторів, підбурювачів і т. ін. Призначаючи покарання, суд враховує ступінь і характер участі в злочині кожного з його співучасників. Співучасник не несе відповідальності за так званий ексцес виконавця — за такі дії виконавця, які виходять за межі домовленості між учасниками злочину. У цивільному процесі співучасниками йменуються позивачі, які спільно пред'явили позов, або відповідачі, до яких пред'явлений позов.

Спокута — зняття провини за скоєну провину або злочин за допомогою понесення справедливого покарання й наступної позитивної перебудови поведінки, за що індивід заслуговує на заохочення; свідомість можливості спокути психологічно полегшує індивідові моральну самозміну, відкриває перспективу морального самовиправлення.

Спосіб вчинення злочину — індивідуально-типологічна система прийомів вчинення злочинного діяння, детермінована психофізіологічними та особистісними особливостями злочинця.

Спосіб злочину — особливості взаємодії злочинця із середовищем при вчиненні ним злочинної діяльності на етапі її підготовки, здійснення та приховання.

Спостереження — метод пізнання дійсності, який ґрунтується на безпосередньому сприйнятті процесів, явищ, об'єктів за допомогою органів чуття, без втручання в їх буття дослідника. Це цілеспрямоване й організоване сприйняття зовнішнього світу за відсутності суттєвого впливу суб'єкта на об'єкт. Можливе використання приладів та інструментів, що компенсує природну обмеженість органів сприйняття людини.

Стадії розвитку злочинної діяльності— етапи формування орієнтовної основи та реалізації злочинної діяльності, формування загальної кримінальної спрямованості особистості, її кримінальної орієнтації, виникнення мети й мотиву вчинення конкретного злочину, аналіз умов його вчинення, вибір засобів досягнення злочинної мети, здійснення дій по її досягненню, оперативна оцінка проміжних результатів, вчинення протиправних дій, досягнення злочинного результату і його суб'єктивна оцінка, здійснення системи дій по прихованню злочину.

Суб'єктивне право — забезпечена законом міра можливої поведінки громадянина або організації, спрямована на

досягнення цілей, пов'язаних із задоволенням їхніх інтересів; включає можливість самостійного здійснення певних дій і вимог певної поведінки (дій або утримання від дій) від іншої особи, так як така поведінка обумовлює здійснення суб'єктивного права. Так, власник речі має суб'єктивне право володіти, користуватися та розпоряджатися нею.

Суддя — посадова особа, яка здійснює правосуддя (народний суддя, голова суду, член суду). Психологія діяльності судді характеризується незалежністю, об'єктивністю, підпорядкованістю тільки закону. Основою незалежності суддів є їхня незмінюваність і недоторканість. Суддя не може бути переведений без його згоди на іншу посаду; кримінальне переслідування проти судді може бути порушене лише Генеральним прокурором і за згодою Вищої кваліфікаційної колегії суддів. Судова система самостійна в управлінні своєю діяльністю, незалежна від органів влади. Професійна компетентність судді пов'язана не тільки з його юридичними знаннями, а й із глибоким знанням психології людської поведінки. Без цих знань неможливе компетентне рішення проблеми пом'якшуючих та обтяжуючих обставин юридичної відповідальності, винесення обґрунтованого вироку.

Судимість — наслідки засудження за злочин, один з елементів кримінальної відповідальності, яка полягає в певному обмеженні прав засудженого поряд з покаранням (обмеження вибору місця проживання, заборона займати деякі посади, виконувати певну діяльність і т. ін.). При призначенні покарання за новий злочин судимість може розглядатися судом у якості обтяжуючої відповідальності або підставою для визнання особи особливо небезпечним рецидивістом. Після оголошення виду покарання особа вважається засудженою протягом певного, визначеного законом часу.

Судова психологія — галузь юридичної психології, яка вивчає прояв і використання особливостей психічної діяльності людини в сфері судочинства; підрозділяється на два розділи —

психологію попереднього слідства та психологію судового розгляду. Основні психологічні аспекти попереднього слідства: психологія окремих учасників цивільного та кримінального процесів (позивача, відповідача, представника обвинувачуваного, підозрюваного, потерпілого, свідка, експерта, слідчого, захисника тощо), психологічні аспекти рішення цивільних справ, психологія пізнавально-пошукової та соціально-комунікативної діяльності слідчого, евристика слідчої діяльності в інформаційно дефіцитних ситуаціях, встановлення психічного (комунікативного) контакту з особами по справі, використання слідчим прийомів правомірного психічного впливу у відношенні до осіб, які протидіють об'єктивному, повному й всебічному розслідуванню, первинний аналіз слідчим психологічних обставин, які вимагають призначення судово-психологічної експертизи. Основними психологічними аспектами судового розгляду є психологія окремих учасників судового розгляду (судді, прокурора, захисника, свідка, підсудного, експерта, судової аудиторії), психологія судового слідства, судових дебатів, психологія одержання та оцінки доказів, винесення законного та обгрунтованого вироку.

Судове слідство — етап судового розгляду, на якому суд досліджує докази при участі підсудного, його захисника, обвинувача, потерпілого, цивільного позивача; починається з оголошення обвинувального висновку та визначення суду. Судове дослідження доказів здійснюється за правилами відповідних судових дій — допитів, оглядів, експериментів і т. ін. У їхньому ході можуть бути отримані нові докази, тому суд не пов'язаний з висновками попереднього слідства. Докази, які не досліджені в судовому слідстві, не можуть бути покладені в основу вироку. Судове слідство проводиться усно, в умовах гласності, рівності прав всіх учасників судового розгляду. Межі судового слідства визначаються обвинувальним висновком. Виявлення неповноти доказів потребує додаткового попереднього слідства. Після судового слідства починаються судові дебати.

Судовий розгляд — стадія кримінального процесу, суть якої полягає в розгляді у встановленому законом порядку в судовому засіданні кримінальних справ і застосуванні встановлених законом засобів покарання до осіб, винних у вчиненні злочинів, або виправданні невинуватих. Загальними, установленими законом умовами судового розгляду є: безпосередність, усність, безперервність судового розгляду, керуюча роль головуючого в суді, рівність прав учасників судового розгляду, участь прокурора, захисника, громадських захисників і т. ін. Судовий розгляд будується на принципі змагальності, рівних можливостей обвинувачення й захисту та складається з таких частин: підготовчої, судового слідства, судових дебатів, останнього слова підсудного та постанови суду. Судовий розгляд у цивільному процесу побудований на принципах процесуальної рівноправності сторін, змагальності, диспозитивності, усності і безпосередності; він підрозділяється на такі частини: підготовчу, судові засідання, розгляд справи, судові дебати та висновок прокурора, постанова й оголошення рішення. Судово-психологічна експертиза — дослідження непатологічних психічних аномалій окремих учасників кримінального процесу. Призначення цієї експертизи обов'язкове в таких випадках: при наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього (з'ясовується, чи могла особа повністю усвідомлювати, чи не усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними); при виникненні сумнівів у здібностях свідків або потерпілих; чи правильно вони сприймають події, які мають значення для справи, і аналізують їх; при з'ясуванні питання про те, чи могла потерпіла від зґвалтування у силу свого віку та психічного розвитку розуміти характер і значення чинених з нею дій; у випадках, коли необхідно встановити, чи було скоєне конкретне злочинне діяння в стані сильного душевного хвилювання — афекту. Судово-психологічна експертиза може бути також призначена за вимогою слідчого (суду) при розслідуванні злочинів, пов'язаних з керуванням технікою, коли істотне значення для розслідування мають моторні особливості обвинувачуваного; коли необхідно встановити автора письмового документа за психологічними

особливостями тексту, і в деяких інших випадках. У цивільному процесі судово-психологічна експертиза може бути призначена у всіх випадках, коли піддається сумніву воля волевиявлення особи, яка вступила в певні правовідносини.

Тактична операція — система прийомів психічного впливу, застосовувана в процесі розслідування з метою подолання протидії розслідуванню з боку окремих зацікавлених осіб. Ця система прийомів психічного впливу, розроблювана в ряді випадків слідчим разом із працівником органа дізнання, спрямована на інтенсивний (шоковий) психічний вплив на особу, яка протидіє, за допомогою раптового пред'явлення їй ряду ключових обвинувальних доказів, фактів, що спростовують помилкове алібі, зібраних у результаті тривалого спостереження за поведінкою підслідної особи, одержання висновків судових експертиз і т. ін. Психолого-тактична операція пов'язана із неочікуваним виникненням гострої конфліктно-емоційної ситуації, руйнуванням у обвинувачуваного (підозрюваного) захисної домінанти, неможливістю подальшого дотримання позиції заперечування. Неможливість збереження колишньої лінії поведінки веде до перебудови поведінкової мотивації.

Тлумачення закону — діяльність по встановленню змісту норм права, їхнього змісту, розкриттю в них волі законодавця; здійснюється в процесі правотворчої діяльності, при реалізації юридичних норм суб'єктами права, у науковій діяльності та викладанні юридичних дисциплін; воно пов'язане із правосвідомістю, спрямовано на правильне й точне розуміння та застосування закону, виявлення суті його словесного формулювання. У психологічному відношенні тлумачення закону являє собою розумовий процес особистості, яка вивчає правову норму, її з'ясування та засвоєння, спрямоване на правильне та однакове її застосування.

Тривога — емоційний стан, що виникає в ситуації реальної або передбачуваної небезпеки, у ситуації очікування

несприятливого розвитку подій, дифузійний, безпредметний страх, часто пов'язаний з невдачами у соціальній взаємодії. Стан тривоги спонукує індивіда до конкретизації джерела небезпеки, активного дослідження тривожної ситуації або до загальної дезорганізації поведінки, фіксації мнимо непереборної небезпеки, служить джерелом розвитку неврозів. Тривога послаблюється за допомогою захисних механізмів — витіснення, заміщення, раціоналізації тощо.

Тривожність — схильність індивіда до переживання стану тривоги; суб'єктивне переживання особистісного неблагополуччя.

Тяжкий злочин — суспільно небезпечне винне діяння. За яке передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років. За особливо тяжкий злочин передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

Узагальнення — логічна дія, в процесі якої здійснюється перехід від одиничного до загального. Узагальнення відбувається шляхом абстрагування при утворенні понять та суджень. Узагальнення — логічний процес переходу від окремого до загального, засіб створення наукових понять, формулювання законів і теорій. Це науковий метод, що становить логічний процес переходу від окремого до загального, виділення поняття, яке визначає те загальне, що характеризує об'єкти певного класу. Отримання узагальненого знання означає глибше відображення дійсності, проникнення в її суть.

Умовивід — розумова операція, за допомогою якої на основі вихідних, заданих суджень виводиться інше судження, певним чином пов'язане з ними.

Уява — психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів, думок, на основі попереднього досвіду. Особливим видом уяви є мрія.

Формалізація — метод вивчення різноманітних об'єктів шляхом відображення їхньої структури у знаковій формі, наприклад за допомогою математичних формул.

Фрустрація — конфліктний емоційний стан, викликаний непереборними для даного індивіда труднощами, перешкодами до досягнення мети, катастрофою планів, крахом надій, переживання великої невдачі.

Хуліганство — дії, вчинені при обтяжуючих обставинах, до них відносяться цинізм, нахабна безсоромна поведінка, особлива зухвалість, опір представникові влади. До злісного хуліганства відносяться хуліганські дії, які пов'язані із застосуванням або спробою застосування вогнепальної зброї, ножів, кастетів й інших предметів, спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень.

Юридична психологія — прикладна галузь психології, яка вивчає прояв і використання загальних психічних механізмів та закономірностей у сфері відносин, регульованих правом. Інтенсивний розвиток юридичної психології почався наприкінці ХІ ст. у зв'язку з розвитком експериментальної психології. Першочергово основна увага була спрямована на психологію кримінальної поведінки, особливості формування показань свідків, способи діагностики причетності до злочинності, хибності показань, прийоми допиту. У такого роду дослідження включилися відомі юристи та психологи Г. Гросс, О. Ф. Коні, О. Провині, В. Штерн, К. Юнг, М. Вертгаймер та ін. Пізніше виникла й стала розширюватися проблема психології юридичної діяльності, професійного відбору юристів. Усвідомлювалися специфічні юридичні проблеми, які вимагають судово-психологічної експертизи, необхідність типологізації злочинної поведінки, психологічного аналізу слідів злочину. Розвиток юридичної психології в нашій країні було згорнуто на початку 30-х рр. І тільки із середини 60-х рр. почалося її відродження. У навчальні плани юридичних вузів був включений курс «Загальна і юридична психологія». Тепер юридична психологія

стає науково-прикладною дисципліною, яка складається з ряду розділів.

Я-концепція — концептуальна система уявлення індивіда про самого себе, образ власного Я, який визначає відношення індивіда до самого себе та інших людей, самосвідомість індивіда.

Література

Основна

1. Васильев В.Л. Юридическая психология. С-Пб, 2007.
2. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии: В 2ч. М., 1996.
3. Чуфаровский Ю.В. Психология оперативно-розыскной деятельности. М., 1996.
4. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. М., 1995.
5. Юридическая психология/ Под ред. Столяренко А.М. М., 2000.
6. Романов Р. Юридическая психология М., 2002.

Додаткова

Антонян Ю.М. Преступность среди женщин. М., 2002.

Антонян Ю.М., Гульдан В.В. Криминальная патопсихология. М., 1990. Антонян Ю.М., Голубев В.П., Кудряков Ю.Н. Личность корыстного преступника. Томск. 1989.

Антонян Ю.М., Еникеев М.Н., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. М., 1996.

Барщевский М.Ю. Адвокат, адвокатская фирма, адвокатура.. М, 2005.

Беличева С.А. Основы превентивной психологии. М., 1993.

Васильев В. Л. Психологические аспекты преступных формирований и расследование совершаемых ими преступлений. С-Пб, 1994.

Горшков А. А., Соколов В. И. Организация и тактика розыска и задержания особо опасных вооруженных преступников. М., 1990.

Деев В. Г. Ковалев О.Г., Михалева И.В. Оперативно-розыскная психология. Курс лекций. Рязань. 2004.

Долгова А.И. Социально-психологические аспекты несовершеннолетних. М.,1987.

Еникеев М.И., Черных Э.А. Психология следователя. М., 1994.

Глазырин Ф.В. Психология следственных действий. Волгоград, 1983.

Еникеев М.И., Черных Э.А. Психология осмотра места происшествия. М., 1994.

Еникеев М.И. Черных Э.А. Психология допроса. М., 1994.

Илларионов В.П. Переговоры с преступниками. М., 1993.

Карпец М.Н. Преступность: иллюзии и реальность. М., 1992

Ковалев О.Г., Ушатиков А.И., Деев В.Г. Криминальная психология. Курс лекций. Рязань. 1997.

Ковалев О.Г., Амелин Э.Ю. Диагностика лжи. Рязань. 1996.

Котов Д.П. Установление следователем обстоятельств, имеющих психологическую природу. Воронеж, 1987.

Кудрявцев И.А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. М., 1988.

- Личность преступника как объект психологического исследования. Под ред. А.Р. Ратинова. М., 1989.
- Ломброзо Ч. Преступление/Пер. Г. К. Гордона. М., 1992.
- Пирожков В.Ф. Криминальная субкультура учащихся-подростков и юношей. М., 1992.
- Пирожков В.Ф. Криминальная психология. М., 1998.
- Познышев С.В. Криминальная психология. Преступные типы. Л., 1926.
- Ратинов А.Р., Лукашевич В.Г. Личность в преступной группе. М., 1979.
- Ратинов Л.Р., Ефремов Г.Х. Правовая психология и преступное поведение. Красноярск, 2008.
- Ратинов А.Р. Судебная психология для следователя. М., 1967.
- Романов В.В. Основы криминальной виктимологии. Минск, 1980.
- Столяренко А.М. Проблемы и пути развития юридической психологии //Психологический журнал, 1988 №5
- Трубников В.М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания, Харьков, 1990.
- Экспериментальная психология исполнительного действия. М., 1995.
- Ярочкин В.И. Организованная преступность. М., 1995.